

Παναγιώτη Α. Κασίβελα
Ιατρού

Η Ιατρική στην Μεσσηνία κατά την Επανάσταση του 1821

ΚΑΙ Η ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Γαργαλιάνοι 2021

Η Ιατρική της Επανάστασης στη Μεσσηνία.

Η Ιατρική στον Ιερό Αγώνα

Ιατροί επιστήμονες, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και μέχρι την Επανάσταση του 1821, ελάχιστα έζησαν και έδρασαν στην Ελλάδα. Όσοι μπόρεσαν και σπούδασαν στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης -Παρισιών, Βιέννης και ιδία της Πάντοβας και της Πίζας- ουσιαστικά απέκτησαν γνώσεις άλλων επιστημών και συμπληρωματικά της Ιατρικής. Προέρχονταν αποκλειστικά από εύπορες αστικές οικογένειες και το πτυχίο τους έφερε την αναφορά «Natione Graecus». Τελειώνοντας δε τις σπουδές τους επέστρεφαν στην υπόδουλη πατρίδα για να αμβλύνουν τον πόνο των ραγιάδων αδελφών.

Θ. Βρυζάκη, Τυφλός τραυματίας, 1850. Εθνική Πινακοθήκη

Κατά τα τελευταία χρόνια της προεπαναστατικής περιόδου οι ιατροί αυτοί, που εξυπηρετούσαν πάνω από 1 εκατομμύριο κατοίκους, δεν ξεπερνούσαν τους 90. Μετά την Επανάσταση και με την άφιξη στην Ελλάδα Ελλήνων και φιλελλήνων ιατρών από το εξωτερικό, ο συνολικός αριθμός ουδέποτε υπερέβη τους 500, όμως οι υπάρχουσες ανάγκες λόγω του πλήθους των τραυματισμών από τις πολεμικές συγκρούσεις και των ασθενών από την εκδήλωση επιδημιών(1) ήταν τεράστιες. Τα δεδομένα αυτά τα οποία είναι άξια κριτικής προσέγγισης και ανάλυσης, αναδεικνύουν τις τραγικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξήχθη ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας του 1821 και αποδεικνύουν το μεγαλείο της ψυχής και την πίστη στην ελευθερία του σκλαβωμένου γένους.

Στοιχεία δημόσιας υγιεινής

Οι συνθήκες ένδυσης και διατροφής της συντριπτικής πλειοψηφίας των υποδούλων Ελλήνων μπορούν να χαρακτηριστούν από υποβαθμισμένες έως άθλιες την περίοδο της διεξαγωγής του αγώνα.

Βασικές αιτίες πρέπει να θεωρηθούν οι απρογραμμάτιστες και οι αλληπάλληλες μετακινήσεις των αγωνιστών, ο αναγκαστικός συνωστισμός πληθυσμιακών ομάδων σε αστικά κέντρα, οι συχνές πολιορκίες πόλεων και οχυρών και οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις, που επέφεραν ταλαιπωρίες σε βαθμό ψυχοσωματικής εξόντωσης και αφ' ετέρου η έλλειψη πόσιμου νερού, τροφίμων, φαρμάκων και άλλων εφοδίων.

Η διατροφή των αγωνιστών περιελάμβανε κυρίως ψωμί, παξιμάδια, βρασμένο καλαμπόκι, κρεμμύδια και σπανιότερα κρέας και ψάρια. Επίσης κρασί και ρακί. Το λάδι ήταν το μόνο προϊόν που υπήρχε σε επάρκεια καθ' όλη τη διάρκεια του αγώνα.

Σε περιπτώσεις πολιορκιών, όπως αυτή του Μεσολογγίου, οι πολιορκημένοι μετά την εξάντληση των αποθεμάτων τροφίμων αναγκάστηκαν να καταναλώσουν ό,τι μπορούσε να μασθηθεί.

Η πρόσβαση σε υγιεινό πόσιμο νερό ήταν συχνά προβληματική, είτε γιατί δεν επαρκούσαν οι διαθέσιμες ποσότητες για τις υφιστάμενες ανάγκες, είτε γιατί ο εχθρός κυριέως τις πηγές υδροδοσίας και ανέκοπτε την ύδρευση πόλεων και περιοχών που τελούσαν υπό τον έλεγχο των Ελλήνων. Τα νερά των πηγαδιών μολύνονταν είτε προσχεδιασμένα από τους μαχητές της ελευθερίας, για να μην χρησιμοποιούνται από τους Τούρκους, είτε από τα χάλκινα σκεύη, τα οποία έριχναν οι Έλληνες στα πηγάδια για να τα κρύψουν, ιδιαίτερα την περίοδο της επιδρομής του Δράμαλη στην περιοχή του Άργους και του Ιμπραήμ στη Μεσσηνία.

Γενικότερα οι συνθήκες της δημόσιας υγείας της εποχής και τα δεινά που προκαλούσε ο αγώνας για την ελευθερία ευνοούσαν την εκδήλωση σοβαρών ασθενειών, από τις οποίες οι κυριότερες ήταν η δυσεντερία, η χολέρα, η πανώλη, η ευλογιά και η ελονοσία, που προκάλεσαν αθροιστικά περισσότερους θανάτους σχετικά με τις απώλειες στα πεδία των μαχών.

Οι εμπειρικοί ιατροί

Κυρίως την περίοδο αυτή, προσέφεραν υπηρεσίες οι εμπειρικοί ιατροί. Αυτοί ήταν ιδιαίτερα επιδέξιοι στην ανάταξη εξαρτημάτων και καταγμάτων, στην περιποίηση τραυμάτων και στην πραγματοποίηση μικροεπεμβάσεων, με συνέπεια να ονομάζονται «ιατροχειρουργοί». Τους αποκαλούσαν και «ιατροφαρμακοποιούς» γιατί εκτός των

ιατρικών πράξεων που επιτελούσαν, παρασκεύαζαν φάρμακα και συνέλεγαν βότανα τα οποία κορηγόυσαν κατά περίπτωση σε ασθενείς ή τραυματίες.

Οι πρακτικοί ιατροί διακρίνονταν σε «εξοχότατους», σε «καλογιατρούς» και βοτανολόγους και έκαιραν μεγάλη εκτίμηση, γιατί ήταν πολύ κοντά στους απλούς ανθρώπους, στους οποίους προσέφεραν τις υπηρεσίες τους χωρίς ή με συμβολική αμοιβή.

Υπήρξαν εμπειρικοί ιατροί αρκετοί που απέκτησαν εκ παραδόσεως, δηλαδή από τον πατέρα στο παιδί τις ιατρικές γνώσεις ως και εκ της μελέτης ιατροσοφικών χειρογράφων, δηλαδή κωδίκων, που είχαν συλλογές συγκεντρωμένες, από παλαιούς και νέους γιατρούς, από την εποχή του Ιπποκράτη και μέχρι των συγχρόνων τους. Αυτά ήταν χειρόγραφα περί πρόγνωσης παντός νοσήματος, διαγνωστικών οδηγιών, συνταγών φαρμάκων, χειρουργικών οδηγιών, διαιτητικών ή υγιεινών οδηγιών και για βότανα που είχαν θεραπευτικές ιδιότητες. Μερικά δε χειρόγραφα είχαν και θέματα μαγικά ή αντιμαγικά, ως απόδεμα, δέσιμο και λύσιμο αντρογύνου, εξορκισμούς κ.λπ. Μερικοί εμπειρικοί γιατροί έγραψαν ιατροσόφια σε γλώσσα και ορθογραφία ανάλογη προς τις γραμματικές τους γνώσεις, για χρήση από τους ίδιους ίσως και από τους μεταγενέστερους και απέκτησαν την προσωνυμία του ιατροσόφου.

Στοιχεία ιατρικής διδάσκονταν στην Αθήνα από το 1812 εις το Σχολείο Επιστημών και Ιατρικής που ίδρυσε ο Πετράκης ο νηούμενος της Μονής Ασωμάτων. Δίδασκε σ' αυτό ο κληρικός διδάσκαλος Διονύσιος Πύρρος ο Θεταλός.

Στην Κέρκυρα διδάσκονταν στοιχεία Ιατρικής και Μαιευτικής. Από το 1805 έως το 1824 λειτούργησε η πρώτη Δημόσια Σχολή μέχρι της ιδρύσεως της Ιονίου Ακαδημίας, η οποία σαν ανώτερα Ιατρική Σχολή λειτούργησε από το 1824 έως το 1827, όταν και πέθανε ο μεγάλος φιλέλληνας λόρδος Φρειδ. Γκίλφορντ. Αυτή ήταν η ποιότητα της Ιατρικής που παρεκόταν στους Έλληνες στη διάρκεια της σκλαβιάς.

Γίνεται κατανόηση ότι στις κωμοπόλεις και τα χωριά μόνο όποιος είχε γερή κράση και ισχυρό οργανισμό υπήρχε ελπίδα να αντιδράσει από μόνος του για να ξεπεράσει τις ασθένειες.

Κορυφαίος των εμπειρικών ιατρών, αλλά και πατέρας της εμπειρικής Ιατρικής της εποχής του πρέπει να θεωρηθεί ο Παναγιώτης Πατράκος.

Ο Παναγιώτης Πατράκος ήταν ο σπουδαιότερος των εμπειρικών ιατρών χειρουργών, καταγόταν από το χωριό Άρνα και είχε μετεκπαιδευτεί στην Ιταλία. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 στην Κωνσταντινούπολη από τον Γρηγόριο Δικαίο και στη συνέχεια μύση τον Α. Κ. Πετμεζά από τα Καλάβρυτα χειρουργό και τον ιατρό Θεόδωρο Τσαβαρόπουλο. Ο Παναγιώτης Πατράκος δραστηριοποιήθηκε στην προετοιμασία της Επανάστασης ως κατηχητής και στρατολόγος επαναστατών και άρχισε να προμηθεύεται όπλα. Διορατικά επέκτεινε την εκμάθηση της Ιατρικής και σε άλλους αγωνιστές που θα ήταν χρήσιμοι στην Επανάσταση, γεγονός που δημιούργησε πολλούς που θα μπορούσαν να φροντίσουν τραύματα. Δημιούργησε έτσι σχολείο Ιατροχειρουργικής στη Σπάρτη. Προμηθεύτηκε ιατρικά εργαλεία και επιδεσμικό υλικό της εποχής, τα οποία έφερε ο ίδιος από την Ιταλία. Στο σχολείο αυτό φοίτησαν οι 4 αδελφοί του αλλά και πολλοί άλλοι, εκ των οποίων οι σπουδαιότεροι ήταν ο Ανδρέας Πετιμεζάς, ο Νικόλης Λαμπρόπουλος από την Κορώνη κ.ά. Μεσσήνιοι εμπειρικοί γιατροί:

Παννόπουλος Διονύσιος ή Πατράκος: Γεννήθηκε το 1799 στο χωριό Καστέλια, τής Δήμου Κολωνίδων της Πυλίας. Ιατροχειρουργός συμμετείχε στον Αγώνα υπό τον Παναγιώτη Πατράκο καθ' όλη τη διάρκεια. Όμως η δράση του δεν σταμάτησε με την Απελευθέρωση. Το 1832 εγκαταστάθηκε στη Μονεμβασιά και τον Απρίλιο του 1867 συνεξεστράτευσε στην Κρήτη με τον Δημητρακάρικο και από την 1-7-1867 κατατάχθηκε στο σώμα του Πετροπούλακη. Θεράπευε εξ' ιδίου φαρμάκων τους τραυματίες στρατιώτες του Δ. Πετροπούλακη, όπως και άλλους Κρήτες.

Ζερβέας Δημήτριος ή Δημητράκης: Γεννήθηκε το 1770 στη Χώρα Ανδρουβιδίτσας. Ιατροχειρουργός από την προ της Επανάστασης περίοδο, κατηχήθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Πολέμησε μαζί με τους στρατιώτες του υπό την αρχηγία του Πέτρου Μαυρομικάλη-Πετρόμπεη-Κυριακούλη Μαυρομικάλη, Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, Παναγιώτη και Διονυσίου Μούρτζινου - Τρουπάκη και Παν. Πατράκου. Σε πολλές μάχες αντιπροσώπευσε τον στρατηγόν Μούρτζινο και τον στρατό του, τον οδήγησε αυτός στις μάχες. Σημαντικές δε ήταν και οι υπηρεσίες του ως ιατροχειρουργού, διότι επισκεπτόταν άνευ αμοιβής καθ' όλο το διάστημα του αγώνα τους λαβωμένους πολεμιστές. Στις 6 Ιουλίου του 1824 προήχθη στο βαθμό του χιλιάρχου. Από τον Εθνικό Κυβερνήτη διορίστηκε μέλος του Ταξιαρχικού Σώματος και από την 1 Σεπτεμβρίου 1830 υπηρέτησε ως Πολιτάρχης (Φρούραρχος) της πόλης του Μυστρά. Το 1837 βαθμολογήθηκε ως υπολοχαγός της Φάλαγγος. Έφερε στο αριστερό μέρος του στήθους του ουλές από τραύματα που προήλθαν από εχθρικό πυροβόλο στον πόλεμο. Το υπόλοιπο της ζωής του το έζησε στην Καρδαμύλη.

Ζουμπούλης Ιωάννης: Γεννήθηκε στον Κάμπο της Αβίας, υπηρέτησε μετά ζήλου πίστωσης και γενναιοψυχίας ως οδηγός πολεμιστών υπό τις διαταγές του Γαλάνη Κουμουντουράκη. Σημαντικές είναι οι υπηρεσίες του ως ιατρού παθολόγου και χειρουργού, διότι θεράπευε δωρεάν

τους πάσχοντες και πληγωμένους. Προκειμένου να εκστρατεύσει ο Γαλ. Κουμουντουράκης, φρόντιζε να συμμετέχει της εκστρατείας και ο Ιωάννης Ζουμπούλης και ο γιος του. Συμμετείχε στις μάχες παρά των μεσσηνιακών φρουρών Τριπόλεως, Άργους και Ναυπλίου τον καιρό του Δράμαλη (1822) και κατά του Ιμπραήμ στη Μάχη της Βέργας.

Ζουμπούλης Παναγιώτης του Ιωάννη: Ήταν και αυτός ιατρός παθολόγος και χειρουργός και συνόδευσε τον πατέρα του στις ανωτέρω μάχες. Στις 17 Ιουνίου 1844 έτυχε του Αργυρού Αριστείου του Αγώνος για την προσφορά αυτού και του πατρός του.

Ιατρόπουλος ή Πατρούλιας Νικόλαος ή Νικολάκης: Από την Καλαμάτα ιατροχειρουργός, υπηρέτησε υπό τους Μαυρομικαλαίους τόσο ως στρατιώτης όσο και ως ιατρός και μετείχε στην πολιορκία των μεσσηνιακών κάστρων, της Τριπολιτσάς ως και εις τους αγώνες κατά του Δράμαλη και του Ιμπραήμ. Στις 4 Οκτωβρίου 1824 προήχθηκε στο βαθμό του χιλιάρχου. Χαρακτηρίστηκε ανθυπολοχαγός στη Βασιλική Φάλαγγα και πέθανε το 1835.

Κορνήλιος Αναστάσιος: Ζακυνθινός στην καταγωγή, εργάστηκε όμως στην Καλαμάτα, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον Χρυσοσπάθη. Μετείχε στο αγώνα ως ιατρός και πολιτικός. Επισκεπτόταν ιατρικές και φιλανθρωπικά τους πληγωμένους και ασθενείς της πολιορκίας των φρουρών της Μεσσηνίας. Υπηρέτησε ως πληρεξούσιος και βουλευτής Μάνης και μετείχε των επιτροπών του Βουλευτικού Σώματος και των Εθνοσυνελεύσεων.

Λαμπρόπουλος ή Λαμπράκης Νικόλαος ή Νικόλης ή Κορωναίος: Από την Κορώνη Κολωνίδων Πυλίας, εμπειρικός ιατρός, μαθητής του Παν. Πατράκου, υπηρέτησε ως στρατιωτικός πολεμώντας τους εχθρούς και ως ιατρός θεραπεύοντας τους πληγωμένους. Μετείχε στον αποκλεισμό του φρουρίου της Κορώνης. Πολέμησε στα Βέρβαινα, Βαλτέτσι, Δολιανά και Τριπολιτζά μέχρι την άλωση της. Προάχθηκε εις 50νταρχο. Ομοίως πολέμησε κατά του Δράμαλη και του Ιμπραήμ. Πληρώθηκε στο κεφάλι, στην πολιορκία του Νεοκάστρου. Συνεξεστράτευσε στην Αθήνα προς ενίσχυση του Γ. Καραϊσκάκη κατά του Κιουταχί και στη Χίο με τον Φαβιέρο και στο τέλος μετέβη στην Κρήτη. Από το 1830 έως το 1840 έμεινε στο Ρέθυμνο όταν και επέστρεψε στην Κορώνη.

Μαγριπλής Ιωάννης από το Σταυροπήγιο της Δυτ. Μάνης: Ιατροχειρουργός, νυμφεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη, την οποία εγκατέλειψε το Μάρτιο του 1821, πήγε στη Σπάρτη μετά της συζύγου του κ. Περρεζίτσας, η οποία είχε πολύ μεγάλη προίκα, ήταν δε και κληρονόμος του αδελφού της. Πάρα πολλά από αυτά τα χρήματα τα διέθεσε στον υπέρ της ελευθερίας αγώνα. Μετείχε ως στρατιώτης και ως ιατρός στις μάχες στα φρούρια της Μεσσηνίας και της Τριπολιτζάς και σε άλλες μάχες, θεραπεύοντας τους πληγωμένους με δικά του έξοδα, εις τρόπο ώστε δαπάνησε την προίκα όλη της συζύγου του Περρεζίτσας, ως και την κληρονομία από τον αυταδέλφο της και έμειναν πάμπτωχοι. Τέλος στις μάχες κατά του Ιμπραήμ εφονεύθη. Η δε Περρεζίτσα ήταν δασκάλα, γεννήθηκε το 1786 και το 1821 ήταν 35 ετών.

Μέτος Οστά, από την Κυπαρισσία: Οθωμανός, ιατροχειρουργός, φάνηκε χρήσιμος καθ' όλο το διάστημα της Ελληνικής Επανάστασης, παρευρισκόμενος εις τα ελληνικά στρατόπεδα και όχι μόνο θεράπευε αμισθί τους τραυματισμένους στον πόλεμο, αλλά ελάμβανε και ενεργητικό ρόλο στις μάχες και συνκινδύνευε μαζί με τους Έλληνες. Ήταν χρήσιμος σε τέτοιο βαθμό και αναγκαίος λόγω της χειρουργικής του ικανότητας και του ζήλου του, που έγινε γνωστός σε όλους τους οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου και κέρδισε την αγάπη και την υπόληψή τους και ιδίως του αρχιστρατήγου των όπλων Θ. Κολοκοτρώνη.

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος ο Οστά Μέτος απεβίωσε αφήνοντας την οικογένειά του στην Κυπαρισσία, η οποία αποτελείτο εκ της συζύγου του και 3 τέκνων, από τα οποία τα δύο ήταν αγόρια. Έγιναν όλοι χριστιανοί και η χήρα βαπτισθείσα έλαβε το όνομα Αναστασία. Η θυγατέρα της παντρεύτηκε και μετά λίγα χρόνια πέθανε εγκαταλείψασα δύο ανήλικα τέκνα θήλα, τα οποία έτρεφε εργαζομένη η Αναστασία, χήρα του Οστά Μέτου. Αυτή στις 7 Ιουνίου του 1865, διαμένουσα στην Κυπαρισσία, υπέβαλε αίτηση εις την « Επί των εκδουλεύσεων Εξεταστική Επιτροπή» και ζήτησε αμοιβή διά τις προς την πατρίδα Ελλάδα εκδουλεύσεις του συζύγου της Οστά Μέτου. Η Επιτροπή αυτή (στη συνεδρίασή 45, αυξ. αριθ. 63) χαρακτήρισε τον Οστά Μέτο υπαξιωματικό Α' τάξεως.

Σκαρπαλέζος Ιωάννης, κάτοικος Μάλτας Αβίας: Εμπειρικός ιατρός, υπηρέτησε υπό τον Πετρόμπεη Μαυρομικάλη προσφέροντας σημαντικές υπηρεσίες στους αγωνιζόμενους Έλληνες.

Σκαρπαλέζος Παναγιώτης, και αυτός από τη Μάλτα της Αβίας, εμπειρικός ιατρός, υπηρέτησε τους οπλαρχηγούς της Δυτ. Μάνης.

Η θεραπεία των τραυμάτων

Η φροντίδα των τραυμάτων περιελάμβανε καθαρισμό της εξωτερικής τους επιφάνειας με ρακί και εισαγωγή εντός του τραύματος αλοιφής παρασκευασμένης από λευκωμα (ασπράδι) αυγού, αναμειγμένου με κοινό λάδι και ρακί. Στη συνέχεια τίθεντο εντός του τραύματος αλοιφή παρασκευασμένη από σαπούνη και ρακί και ακολουθούσε, κατά διαλείμματα η επίβρεξή του με ρακί, που φαίνεται να είναι θεραπευτικό μέσο συνεχούς χρήσης. Μερικές φορές απολύμαιναν την πληγή με καυτό λίπος, όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Μακρυγιάννης: «...της έβγαλα το παλούκι από το ποδάρι της και το ζεμάτισα με ξύγκι. Όμως έγινε τούμπανο...».

Η επίδεση του τραύματος γινόταν, ανεξάρτητα από βαθμό σοβαρότητας, με ταινίες υφάσματος και μικρά καλάμια ή νάρθηκες κατα-

σκευασμένους από ξύλο ή ναστόχαρτο (χαρτόνι). Για την αιμόσταση μεγάλων αγγείων χρησιμοποιούσαν πυρακτωμένο σίδηρο, για την αιμοστασία μικρών αγγείων και τριχοειδών οινόπνευμα, ενώ για τον έλεγχο των αιμοπτύσεων λόγω τραυμάτων του θώρακα χορηγούσαν ζεστό κρασί με κοινό βούτυρο.

Για τη συρραφή τραυμάτων, εκτός της κλασικής τεχνικής με τη χρήση βελόνας και κοινής κλωστής, αναφέρεται από το στρατηγό Μακρυγιάννη στα «Απομνημονεύματά» του η χρήση κεφαλών μυρμηγκιών: «...του ρίχτηκαν οι Τούρκοι απάνω του, παίρνει ένα γιαταγάνι τούρκικο και σκοτώνει τέσσερους και εκεί όπου τον πολεμούσαν, του δίνουν μια μαχαίριά εις την κοιλιά και σκοτώνει τον Τούρκο και με το μαχαίρι εις την κοιλιά ήρθε εκεί όπου είμαστε, εκεί εις το ταμπούρι. Και δεν του πειράξαμε το μαχαίρι. Με τούτο στην κοιλιά, τον πήγαμε εκεί οπούταν οι ειδικοί και ήταν και ο γιατρός και τόβγαλε το μαχαίρι και με των μερμηγκιών τα κεφάλια τούρραμε την κοιλιά. Και τράβηξε ο καημένος κοντά ένα χρόνο να γιατρευτεί...».

Για τη συγκεκριμένη πρακτική της συρραφής των τραυμάτων ο Γιάννης Βλαχογιάννης σημειώνει τα εξής: «Προσαγόμενοι μεγάλοι ζωντανοί μέρμηγκες, έδακναν τα χείλη του τραύματος, κελκισμένα, αμέσως δι' αποκοπόμενου του σώματος αυτών, έμνε η κεφαλή σχηματίζουσα ούτω βελονιά ικανώς ισχυρά».

Τα μεγάλα αφρικανικά μυρμηγκία διαθέτουν ισχυρές γνάθους που λειτουργούν σαν φυσική πένσα. Για εκατοντάδες χρόνια η παραδοσιακή Ιατρική εκμεταλλευόταν αυτό το γεγονός για να κλείσει διάφορες ανοικτές πληγές στο σώμα: Ο θεραπευτής κρατούσε το μυρμηγκί από τα άκρα και στη συνέχεια τοποθετούσε το κεφάλι του επάνω στο τραύμα. Το φυσικό ένστικτο του εντόμου είναι να δαγκώσει προς τα κάτω. Τότε ο θεραπευτής αφαιρούσε το σώμα του μυρμηγκιού και είχε ένα φυσικό... ράμμα. Αν και πρωτόγονη, θεωρείται πολύ αποτελεσματική μορφή έκτακτης ιατρικής... ανάγκης, που εξακολουθεί να εφαρμόζεται ακόμη και σήμερα.

Η Παθολογία

Η θεραπεία των παθολογικών καταστάσεων είχε χαρακτήρα εμπειρικό και υποτυπώδη. Οι συστάσεις για την πτώση του πυρετού ήταν μαλάξεις με λάδι και στις γριππώδεις συνδρομές χορήγηση αφειψίματος ξηρών σύκων και ξυλοκεράτων ή ζεσταμένο κρασί με πιπέρι.

Για την αντιμετώπιση των οιδημάτων και των μωλώπων χρησιμοποιούσαν ζεστό βούτυρο. Ο υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, Φωτάκος γράφει τα εξής: «...Αποφασίσαμε και τον εποτίσαμεν βούτυρον ζεστό, τούτο στην Πελοπόννησο είναι γνωστό ως ιατρικό, όταν πέσει και δεν έχει έξωθεν του σώματος πληγή αλλά μώλωπας. Αφού δε έπιε ζεστό βούτυρο, έπειτα τον εβάλαμε εις ένα μέρος, διά να μην τον φυσάει αέρας και του ερρίξαμε διά σκεπάσματος δύο καπότες... Το βάρος αυτό και το βούτυρο, το οποίο άναψε μέσα του, έφεραν ιδρώτες πολλούς και δι' αυτών έφυγαν από το κορμί του τα ζουπήματα».

Ως φάρμακα χρησιμοποιούσαν οι επιστήμονες ιατροί αλλά και πολλοί από τους εμπειρικούς κυρίως δρόγες (αλόη, κάρδαμο, κίνα, πιπερόριζα, σαμπούκο, σαρκοτρόφι, σίλφιο κ.ά.). Επίσης κάποιες φαρμακευτικές και χημικές ουσίες (άλας αψιθιάς, βόρακας, γόμα αραβική, εμετική τρύξ, μίνιο, νίτρο, οξύμελο) ως και ορισμένα σκευάσματα έτοιμα, που προμηθευόντουσαν από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τα Επτάνησα και την Τεργέστη.

Για την περιποίηση των οιδημάτων των κάτω άκρων χρησιμοποιούσαν αλατόνερο. Γράφει ο Κ. Δεληγιάννης στα απομνημονεύματά του: «...Απηυδισμένοι λοιπόν ημείς, από 20 ωρών οδοιπορία πεζοί, επέσαμε ημιθανείς, ώστε δεν ηδυνάμεθα ουδείς τους πόδας μας να πατήσουμε, καθ' ότι ήταν ηρησμένοι και εκάναμεν σαλαμούρα με αλάτι και τα επασώσαμε...».

Ο Πατράκος θεραπεύει τον μαστό της Καϊμακάμιναις και ο Παπαφλέσσας

Κατά τα τέλη του 1820 έπαθε η σύζυγος του αναπληρούντος του Χουρσίτη πασάν της Πελοποννήσου, Καϊμακάμη, απόστημα στο μαστό, το οποίο οι ιατροί της Τρίπολης δεν μπορούσαν να θεραπεύσουν. Οι εκεί ευρεθέντες προεστοί του Μισθρά (Λακεδαιμόνος) τον συμβούλευσαν να προσκαλέσει κάποιον χειρουργό Παν. Πατράκο (τον αρχηγό κατά την επανάσταση της επαρχίας Λακεδαιμόνος). Αυτός κληθείς εθεράπευσε την Οθωμανίδα. Ο σύζυγος αυτής όχι μόνο αντάμειψε μεγαλοπρεπώς τον ιατρό, αλλά και ευγνωμονών τον αγάπησε πολύ. Κατ' εκείνη την εποχή είχε φθάσει εις την Τρίπολη, σταλμένος από τους Φιλικούς της Κωνσταντινούπολης στην Πελοπόννησο, ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, για να οργανώσει τα της Επανάστασης. Η τολμηρή του όμως συμπεριφορά προκάλεσε υπόνοιες εις τους Οθωμανούς και σε σύσκεψη αποφασίσθηκε υπό των επισήμων τούτων να συλληφθεί ο καλόγηρος αυτός και αν από τα έγγραφα, που θα βρεθούν στα χέρια του, αποδειχθεί η ψιθυριζόμενη των ραγιάδων συνωμοσία, να απαχονιστεί, άλλως να βασανιστεί μέχρι να ομολογήσει τι γνωρίζει, κι αν εκ της ομολογίας του αποκαλύψουν την επιβολή των χριστιανών, αυτόν να τον αποτελειώσουν εις τα βασανιστήρια, των δε προκρίτων και εν γένει αξιζόντων χριστιανών της Πελοποννήσου να διατάξουν τον φόνο, σχέδιο το οποίο υπεστήριξαν οι πλείστοι των εις την Τρίπολη αξιωματούχων Οθωμανών και το οποίο είχε εγκρίνει η Υψηλή Πύλη. Αλλά δεν εκτελέστηκε, διότι διαφώνησε ο προμνησθείς Καϊμακάμης, ο μεγαλοκτιματίας και επισημότερος Τριπολίτης Οθωμανός Αρναούτογλους και ο μάλλον γραμματισμένος Μουσουλμάνος Σεκνετζής. Την απόφαση των Οθωμανών περί του Παπαφλέσσα, μαθόντες οι Φιλικοί της Τρίπολης, παρήγγειλαν εις τον Πατράκο να τρέξει να αποτρέψει τον Καϊμακάμη. Ο Παν. Πατράκος μετέβη εις τον ευνούτα

Κυπαρισσία, άποψη του Κάστρου

αυτόν ισχυρό Οθωμανό και τον παρακάλεσε να μην τιμωρήσει τον Φλέσσα, γιατί είναι αδελφός ενός βλάμη του (αδελφοποιού του), ισχυρισθείς ότι ο Παπαφλέσσας είναι ένας από τους φαυλόβιους καλόγηρους, οι οποίοι πράττουν και λένουν απερίσκεπτα και τους οποίους τιμωρούν οι προϊστάμενοι αρχιερείς, κλείνοντας αυτούς στενά σε μονές, όπως και γι' αυτό διέταξε ο αρχιερεύς Τριπόλεως να σταλεί και κλειστεί μέχρι να σωφρονιστεί εις μία των πολλών μονών στα Καλάβρυτα (διότι ο Παπαφλέσσας στελνόταν τότε εις Καλάβρυτα, όπου επρόκειτο να συγκροτήσουν πρόχειρο συνέλευση οι της Πελοποννήσου Φιλικοί). Ο Καϊμακάμης είτε χαριζόμενος στον Πατράκο, είτε πεισθείς στις παρατηρήσεις του, φύσει αγαθός και φιλόνητος, ανακάλεσε τις περί συλλήψεως του Παπαφλέσσα διαταγές και εσώθηκε το σχέδιο των Φιλικών από σπουδαίο κίνδυνο.

Κομπογιαννίτες και τσαρλατάνοι

Παράλληλα με τους επιστήμονες και τους πρακτικούς ιατρούς ασκούσαν ιατρικές πράξεις και χορηγούσαν ιατρικά παρασκευάσματα κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα, κομπογιαννίτες και τσαρλατάνοι, οι οποίοι ήταν ψευτογιατροί, με ενδιάφερον αποκλειστικά επικεντρωμένο στο οικονομικό όφελος και με τάση να περιαυτολογούν για τις θεραπευτικές επιτυχίες σε βαθμό τερατολογίας.

Η θεραπευτική αγωγή που συνιστούσαν, απαιτούσε αφ' ενός υλικά για την παρασκευή φαρμάκων, τα οποία είναι σχεδόν αδύνατο να εντοπιστούν, αφετέρου υιοθέτηση οδοντικών ιδιαίτερα πολύπλοκων στην εφαρμογή τους, ώστε σε περίπτωση κακής έκβασης της ασθένειας η ευθύνη να βαρύνει τον ασθενή και τους οικείους τους. Στην απίθανη περίπτωση ίασης του ασθενή που ήταν πάντα συμπτωματική και τυχαία εδραιωνόταν η φήμη του κομπογιαννίτη, αλλά ταυτόχρονα γίνονταν και πιο επικίνδυνος.

Μια εξαιρετική περιγραφή μας έχει αφήσει ο Max Reybaud σε ένα περιστατικό: «Είδα μέσα στη μάχη, διά την οποία θα μιλήσω, ένα νέο Έλληνα - Αλβανό, τραυματισμένο ανάμεσα κροτάφου και του δεξιού αυτιού από έναν πυροβολισμό, του οποίου το βόλι εξήλθε από το αριστερό μάτι. Ένας εμπειρικός ιατρός, ενδεδυμένος με ράκη, στερούμενος εργαλείων, φαρμάκων και γνώσεων, απέσπασε με ψαλίδια αυτό το μάτι, το οποίο κρατείτο ακόμα και επέρασε μία τεράστια κορδέλα εντός του ειςδεχθούς τούτου τραύματος. Ο ασθενής δεν είχε ούτε μια στιγμή πυρετό και εθεραπεύθη μετ' ολίγον καιρό. Μόνο που το μάτι, το οποίο του απέμεινε, είχε περιφραχθεί εσωτερικώς και έμεινε σχεδόν τυφλός. Εν τούτοις ο τσαρλατάνος απέδωσε εις την τέχνη του αυτή την περίφημο θεραπεία του, η οποία δεν ήταν πιθανώς, παρά η ευεργεσία μιας μεγάλης νεότητας, ενός πολύ καθαρού αίματος και μιας εξαιρετικής κράσεως (του τραυματία) και η φήμη του αυξήθηκε μέχρι σημείου, ώστε όταν τον συνάντησα εξ μήνες αργότερα στο Άργος, ήταν κομψότατα ενδεδυμένος, ανεβασμένος επί λαμπρού αλόγου Συρίας και περιστοιχιζόταν από πολυάριθμους υπηρέτες».

Ο Καραϊσκάκης και ο τσαρλατάνος

Ευρισκόμενος ο Καραϊσκάκης εις το στρατόπεδο του Φαλήρου έπασχε από πυρετούς σπληνικής παθήσεως (βρογχικές) και τον επισκέπτονταν ένας κομπογιαννίτης γιατρός, του οποίου την άγνοια της επιστήμης αποφάσισε να καταδείξει διά χονδροειδέστατης αποδείξεως. Κάποια ημέρα λοιπόν κατά την οποία φάνηκε από μακριά να έρχεται ο ιατρός, ο Καραϊσκάκης κάλεσε ένα από τα πιο εύρωστα παλληκάρια του για να τον κρατάει όπισθεν από τις αγκάλες του και συνάμα να τον καλύπτει κατά το στήθος μέχρι του λαιμού. Εισελθόντος του ιατρού και αφού ζήτησε να δει τον σφυγμό του άρρωστου Καραϊσκάκη, αυτός έκανε νόημα στον στρατιώτη του, που τον κρατούσε να δώσει το δικό του χέρι. Ο ιατρός νομίζων ότι εξετάζει το χέρι του Καραϊσκάκη, κούνησε το κεφάλι του και είπε ότι ο σφυγμός προδίδει ότι έπασαν πολύ οι δυνάμεις του ασθενούς. Τότε ο Καραϊσκάκης αποκαλυφθείς και δείχνοντας τίνος το χέρι εξέτασε ο γιατρός, είπε προς αυτόν, ως ο

μεγαλύτερος βωμολόχος της ιστορίας: «Ο π... μου μωρέ έπεσε και όχι οι δυνάμεις μου».

(1) Η πρώτη καταγεγραμμένη επιδημία μετά την κήρυξη της Επανάστασης εκδηλώθηκε στην Τρίπολη, είχε ως αιτία τον εξανθηματικό τύφο και προκάλεσε περίπου 3.000 θανάτους, ενώ επιδημία τύφου εκδηλώθηκε και αργότερα στο Ναύπλιο και σε άλλες πόλεις, που ήταν σε πολιορκία.

Η υγειονομική κατάσταση της Μεσσηνίας και της Μάνης μετά την Επανάσταση

Γενικός ιατροστατιστικός πίνακας της Διοικήσεως Τριφυλίας. Έκθεση του διοικητικού γιατρού Παναγιώτη Μανούσου Εν Κυπαρισσία 5 Δεκεμβρίου 1838

Δήμος Κυπαρισσίας

Ένυμυριόμετρο κατά μήκος και τέσσερα χιλιόμετρα κατά πλάτος. Επίπεδος το πλείστον και όχι τόσο υγιεινό, το δε λοιπόν ορεινό και υγιεινό. Αριθμός κατοίκων 2.177. Η αμπελοργία, σταφιδοφυτεία και δενδροφυτεία προοδεύει. Παράγει έλαιο, αρκετό οίνο, δημητριακούς καρπούς, τυρί, βούτυρο, βαμβάκι, σπασίμι.

Αριθμός ιατρών 1, αριθμός μαιών 4, φλεβοτόμοι 2

Κυπαρισσία: Πόλη, έδρα διοικήσεως και δημαρχίας. Κείται εις τους πρόποδες υψηλού όρους. Κείται από τας εαρινάς προς δυσμάς πλίου και μέρος προς τας θερινάς ανατολάς.

Ύδατα: Έχει πλήθος υδάτων, εκ των οποίων το πλείστον μέρος έρχονται εξ ορέων, τα οποία είναι υγιεινότερα των λοιπών.

Κυριεύοντες άνεμοι: Ως επί το πλείστον ο Ζέφυρος και ο λίβας, σπανίως δε και ο Βορέας.

Εξάγει αρκετό έλαιο, δημητριακούς καρπούς και οίνο ολίγον, όσον διά την ανάγκη του τόπου.

Κάτοικοι 1.712

Βιομήχανοι ολίγοι, ολιγότεροι γεωργοί και οι περισσότεροι αργοί. **Φυσική κρása:** Εύρωστοι και επί το πλείστον δυνατοί είναι οι Κυπαρισσιοί.

Δεν διαθέτει φαρμακείο, υγειονομείο και λοιμοκαθατήριο.

Νεκροταφεία: Υπάρχουν δύο νεκροταφεία εις Κυπαρισσία, το μεν προς το δυτικοαρκτικό (βορειοδυτικό) της πόλεως, το δε προς το αρκτικό (βόρειο), περιτοικισμένο το δεύτερο τούτο. Αμφότερα μακράν των οικιών, αλλά οι κατοικούντες το αρκτικό μέρος της πόλεως, προ ολίγου καιρού άφησαν το κατάλληλο νεκροταφείο τούτο και ενταφιάζουν τους νεκρούς των εις το κέντρο της πόλεως, εις τη Μητρόπολη της επισκοπής.

Σχολεία: Το αλληλοδιδασκτικό της πόλεως σχολείον κείται στο κέντρο της πόλεως, είναι αρκετού μεγέθους, με εκτεταμένο προαύλιο και κάλλιστα αεριζόμενο.

Άλλα δημόσια καταστήματα: Η εις Κυπαρισσία πταισματοφυλακή υπάρχει εις κακήν κατάσταση και οι εις αυτήν κρατημένοι υποφέρουν από το ψύχος, λιθόστρωτος ούσα και επομένως επιφέρει κατάρρους και ρευματισμούς.

Ασθένειες επικρατούσες: Εις την Κυπαρισσία και τα περί αυτήν χωρία επικρατούν απ' αρχάς μέχρι τέλους του χειμώνα φλογιστικές ασθένειες, ιδίως δε περιπνευμονίες και πλευριτίδες και παντοτινοί κατάρροι. Εις τα βρέφη δε τα μεταξύ ενός μέχρι τριών, συνεχείς πυρετοί οι οποίοι εάν διαρκέσουν περισσότερο των οκτώ ημερών προξενούν εμφράξεις της σπληνός, σχεδόν ανιάτους.

Αιτίες αυτών: Οι αλληπάλληλες της ατμόσφαιρας και των ανέμων μεταβολές προξενούν τας φλογώσεις και τους κατάρρους, εις δε τα βρέφη δεν δυνάμεθα πού να αποδώσμε τας ούτω ανιάτους εμφράξεις της κάτω κοιλιάς, και ιδίως του σπληνός.

Ιατροχειρουργός: Παν. Μανούσος άρθ. διπλώματος 29

Μαίες: Κοκκεβίνα Νεοφώτιστος, Καντάνα Θ. Βλαχούλη, Τ. Γεωργίου,

Πανταζοπούλου.

Εμβολιαστές: Δημήτριος Μπαρμπέρης (φλεβοτόμος και εμβολιαστής), Γρηγόριος κατζ. Παναγιώτου φλεβοτόμος.

Δήμος Εράνης

Επτά και ήμισυ χιλιόμετρα κατά μήκος και έως τέσσερα κατά πλάτος. Επίπεδος το πλείστον μέρος, ορεινή και λοφώδης, μέρος μικρόν, αλλ' υγιεινή όλη. Κάτοικοι 2.085. Εις πρόοδο η αμπελοσταφιδοφυτεία και δενδροφυτεία περισσότερον της γεωργίας και ήθελε πρόδος περισσότερη, εάν έλειπε η δενδροκομία.

Παράγεται αρκετό έλαιο και οίνος δι' εξαγωγή, καρπούς ολίγους, τυρί και βούτυρον.

Διαθέτει 4 μαίες και δύο φλεβοτόμους.

Φιλιατρά: Κωμόπολη, έδρα της δημαρχίας. Επίπεδος, ομαλή, υγιεινή καίγεται καθ' όλην την ημέρα από τον ήλιο, υγιεινή όλη η δημαρχία.

Υδατα: Εγχώρια εκ φρεάτων ελαφρά.

Άνεμοι: Ως επί το πλείστον ο Ζέφυρος και ο λίβας, οι λοιποί σπανιότεροι.

Εξάγει αρκετό έλαιο και οίνο, καρπούς δε ολιγότερο, παρά την ανάγκη του τόπου.

Κάτοικοι 1.720.

Βιομήχανοι, κερδοσκοποί εμπορευόμενοι το έλαιο του τόπου με τα ζώα των, μέχρι Αχαΐας και καθ' όλην τη Γορτυνία, καλλιεργούν μόνοι τα κτήματά των. Οι κάτοικοι είναι ως επί το πλείστον δυνατής κράσεως και αναστήματος μετρίου.

Εις τα Φιλιατρά υπάρχουν δύο νεκροταφεία, τον μεν προς την ανατολική άκρη της κωμοπόλεως, το δε προς τη δυτική, αλλά επειδή και το ύστερον τούτο είναι ολίγον μακράν, εγκαταλείψαντες το ενταφιάζονται εις το κέντρο της κωμοπόλεως, τα νεκροταφεία των λοιπών χωρίων είναι εις καταλλήλους θέσεις, μακράν των οικιών.

Σχολεία: Τα Φιλιατρά έχουν αλλοδιδακτικό σχολείον εις το αρκτικό άκρο της πόλεως, με έκτασιν αρκετής γης, διδάσκαλο όμως αλλοδιδακτικό δεν έχουν.

Καθ' όλο το έτος παρατηρούνται σποραδική φλογώσεις, ολίγες προς την άνοιξη και ενίοτε προ το τέλος του θέρους πυρετοί χοληρικοί.

Η κωμόπολις δεν διαθέτει ιατρό, ούτε εμπειρικούς, μαίες έχει τις Αναγ. Σκαμνάκενα ετών 54, Γρατζιόζα Σταύρου Κάκαβα ετών 69, Γεωργούλα Γ. Τουφεκτζή 61, Γαρουφαλιά Θ. Παγάνη 65 ετών.

Φλεβοτόμοι είναι οι Δημ. Περνεβός και ο Ευστάθιος Μπαρμπερόπουλος.

Βάλτα: Επίπεδος και υγιεινή, ύδατα εγχώρια θερμά. Από ανέμους ο εύρος και αππλιώτης και σπανίως οι άλλοι. Δημητριακοί καρποί και προϊόντα ποιμνίων. Κάτοικοι 82.

Χριστιάνου χωρίον: Εις πρόποδος όρους άνισος και υγιεινή. Υδατα τρεχούμενα και εκ φρεάτων υγιεινά. Από ανέμους επικρατεί ο βορέας και σπανιότεροι οι λοιποί. Παράγει έλαιον, οίνο, δημ. καρπούς και βαμβάκι. Κάτοικοι 150, ως επί το πλείστον γεωργοί.

Δήμος Πλαταμώδους

Έκταση γης: Κατά μήκος ένα μυριάμετρο, κατά πλάτος 6 ως έγγιστα χιλιόμετρα.

Σύνορα: Κατ' ανατολάς με τον Δήμο Φλεσσιιάδος, κατά τη μεσημβρία με τον Δήμο Κενηρίου, αρκτικά με Εράνη και δυσμάς με Ιόνιο.

Φυσική και υγιεινή κατάσταση: Επίπεδος το πλείστον μέρος, λοφώδης και ορεινή το επίλοιπο, υγιεινή καθ' όλον το ορεινό μέρος και κατά μεγάλο μέρος του επιπέδου, νοσώδης κατά το υπόλοιπο, ευμακράν του παραλίου κείται η νήσος Πρώτη, μέρος του Δήμου τούτου.

Αριθμός κατοίκων: 1.238

Κατάσταση της καλλιέργειας: Σε πρόοδο η αμπελοσταφιδοφυτεία, ομοίως και η γεωργία, περισσότερον από τους άλλους δήμους.

Προϊόντα: Έλαιον και οίνος αρκετά και για εξαγωγή. Δημητριακοί καρπούς, τυρί και βούτυρον.

Γαργαλιάνοι: Εις την κορυφή όρους, επίπεδος καθ' όλη την έκταση της κωμοπόλεως, καίγεται από τον ήλιο δι' όλης της ημέρας, υγιεινή και με κλίμα θερμό.

Πόσιμα ύδατα: Εκ φρεάτων σπανιότατα και ολίγα τρεχούμενα, μακράν της πόλεως.

Άνεμοι επικρατούντες: Πνέουν ως επί το πλείστον ο Ζέφυρος (δυτικός, πουνέντες) και ο λίψ (λίβας) και σπάνια οι λοιποί.

Προϊόντα: Αρκετό οίνο, εξαίγει ολίγον έλαιον, δημητριακοί καρπούς και τρέφει ποιμνια.

Αριθμός κατοίκων: 930

Επαγγέλματα αυτών: Βιομήχανοι, έμποροι, γεωργοί ολίγοι, κτηματίες μέτριας κατάστασης περιοριζόμενοι στην καλλιέργεια αμπέλων και ελαιώνων.

Φυσική κράση τους: Ευτραφείς, αναστήματος μετρίου, δυνατοί.

Φαρμακοπωλείο: (-) Δεν υπάρχει.

Υγιονομείο και λοιμοκαθακτήριο: (-) Δεν υπάρχουν.

Νεκροταφείο: Κατά το άκρον της κωμοπόλεως Γαργαλιάνων, των δε χωρίων κατά το άκρον αυτών.

Αλληλοδιδακτικό σχολείο: (-) Δεν υπάρχει.

Άλλα δημόσια καταστήματα: (-) Δεν υπάρχουν.

Ασθένειες επικρατούσες: Σποραδικές και προς το τέλος του θέρους πυρετοί χοληρικοί, αιτία δε αυτών η κατάχρηση των οπώρων, πριν ωριμάσουν.

Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα: (-) Ουδέν. Ονόματα και ο αριθμός της αδείας ή του διπλώματος αυτών: Χειρουργός εμπειρικός: Ν. Χριστοφιλόπουλος (Παπαχριστοφίλου)

Ευρωπαϊός γιατρός περιθάλλει Έλληνα αγωνιστή. Λιθογραφία από την έκδοση Histoire d' une Epingle et Bluettes του σχεδιαστή H. Gerard Fontallard. Συλλογή χαρακτηριστικών ΕΙΜ.

με την υπ. αρ. 836 άδεια του ιατροσυνεδρίου της 9 Απριλίου 1837. Φαρμακοποιών: Ο ίδιος ο γιατρός.

Μαίες: Τριανταφύλλη Δανιήλ ετών 57, Πιπίλο Αλεξοπούλα 50, Γιαννούλα Τζηκαροπούλα (Τζαγκαροπούλα) 58.

Εμβολιαστές: Γεώργιος Μουλάς ετών 40, Αναγνώστης Λαμπρόπουλος ετών 33.

Πάνιτσα: Επίπεδος. Υδατα πόσιμα, ορεινά, ψυχρά. Άνεμοι οι αυτοί. Έλαιον και οίνο ολίγον, δημητριακοί καρποί και τα των ποιμένων. Κάτοικοι 74, γεωργοί και ποιμένες, δυνατοί ευτραφείς.

Φλόκα: Επίπεδος, πόσιμα ύδατα, ορεινά ψυχρά υγιεινά, άνεμοι όλοι. Έλαιον οίνο, δημητριακοί καρποί και τα των ποιμένων. Κάτοικοι 83, γεωργοί και ποιμένες, δυνατοί και ευτραφείς.

Χασάναγα: (οικισμός μεταξύ Φλόκας, Αμπελοφύτου και Μουζούστας). Επί λόφου, πλησίον ελών, όχι υγιεινή. Πόσιμα ύδατα εγχώρια θερμά. Άνεμοι κυρίως ο λίβας και οι άλλοι σπάνια. Έλαιον και δημητριακοί καρποί. Κάτοικοι 154, γεωργοί, αδύνατοι και χωροί.

Μουζούστα: Επίπεδος, όχι εις υγιεινή θέση. Πόσιμα ύδατα εγχώρια θερμά. Άνεμοι ως επί το πλείστον ο λίβας και οι λοιποί σπανιότεροι. Δημητριακοί καρποί. Κάτοικοι 47, γεωργοί, αδύναμοι χωροί.

Μουζάκι: Εις πρόποδες υψηλού όρους. Πόσιμα ύδατα, ορεινά ψυχρά υγιεινά. Άνεμοι Βορέας και σπανιότερα οι λοιποί. Οίνο και δημητριακοί καρπούς. Κάτοικοι 150, γεωργοί, δυνατής κράσεως.

Πύργος: Επίπεδος και εις κοιλάδα, μέρος νοσώδες. Πόσιμα ύδατα θερμά βαρέα. Ανέμους κυρίως ο λίβας σπανιότερα οι λοιποί. Δημητριακοί καρποί, νικιοτιανή (καπνιά) και προϊόντα ποιμνίων. Κάτοικοι 160, γεωργοί και ποιμένες, μετρίου αναστήματος και χωροί.

Αγορέλιτσα: Επίπεδος υγιεινή. Πόσιμα ύδατα, εγχώρια υγιεινά. Όλοι οι άνεμοι. Έλαιον, οίνο, δημητριακοί καρποί και προϊόντα ποιμνίων. Κάτοικοι 125, γεωργοί και ποιμένες, δυνατής κράσεως.

Δήμος Κενηρίου

Κατά μήκος επτά χιλιόμετρα και τέσσερα κατά πλάτος.

Σύνορα: Δήμος Φλεσσιιάδος κατ' ανατολάς, μεσημβρινώς Δήμο Πυλίας, άρκτο Πλαταμώδους και δυσμάς με θάλασσα. Ορεινή κατά το πλείστον μέρος, επίπεδος προς δυσμάς, άπασα υγιεινή.

Κάτοικοι 1481. Προοδεύει μάλλον η αμπελοφυτεία και η δενδροφυτεία περισσότερον, παρά η γεωργία.

Προϊόντα: Έλαιον και οίνον αρκετό, δημητριακοί καρπούς, τυρί, βούτυρον και νικιοτιανή.

Λιγούδιστα (Χώρα): Κωμόπολις πρωτεύουσα της δημαρχίας. Επίπεδος κατάφυτος από ελαιόδενδρα και από κάθε είδους οπωροφόρα δένδρα, υγιεινή. Υδατα πάμπολλα, ψυχρά υγιεινά.

Από ανέμους ο ζέφυρος, ο σκίρρων (Νοτιοδυτικός ή μαίστερος) και σπανιότεροι οι λοιποί.

Εξάγει έλαιο, οίνο, δημητριακοί καρπούς και προϊόντα ποιμνίων. Κάτοικοι 465, Καβαλαρία 64, Τσιφλίκι 267, βιομήχανοι, έμποροι και ιδιοκτήτες μέτριας καταστάσεως. Καλλιεργούντες οι ίδιοι τις ιδιοκτησίες τους και περιοριζόμενοι εις το εκ των κτημάτων όφελος. Είναι ως επί το πλείστον δυνατής κράσεως. Τα νεκροταφεία των τριών κωμοπόλεων δεν είναι εις κατάλληλη θέση, διότι είναι πλησίον των οικιών και εκκλησιών, ενταφιάζονται όμως όπου γίνεται η σύναξη του λαού και εκτελείται η θεία μυσταγωγία.

Σχολεία: Αλληλοδιδακτικά δεν υπάρχουν και αμαθείς διδάσκαλοι κατά την παλιά μέθοδο διδάσκουν τα παιδιά την ανάγνωση εις τας οικίας των και εκκλησίας.

Νόσοι σποραδικές και προς το τέλος του θέρους πυρετοί χοληρικοί. Αιτία αυτών η κατάχρηση των οπώρων, πριν ωριμάσουν.

Υπάρχει ένα πρακτικός χειρουργός, ο Νικ. Δραγώνας με άδεια του

Ιατροσυμβουλίου της 9 Απριλίου 1829. Ο αυτός έχει και τα αναγκαία ολίγα ιατρικά.

Μαίες έχει τις Μαρία Δ. Τριγωνοπούλου ετών 65, Α.Γ. Μυλωνά 66, Παρασκευή Α. Παναγιωτοπούλου 51, Γρηγόρενα Πουρνάμενα 71, Ευστάθενα Μπαχάλουφη 52, Αλέξενα Κουτζή 66.

Δεν υπάρχουν φλεβοτόμοι και εμβολιαστές.

Δήμος Φλεσσιιάδος

Οκτώ χιλιόμετρα κατά μήκος και τέσσερα κατά πλάτος. Σύνορα: Με Δήμο Μεσσηνίας κατ' ανατολάς, Πυλίας κατά μεσημβρία, Τριπύλης κατ' άρκτον και Κενηρίου. Ορεινή κατά το πλείστον μέρος, επίπεδος προς δυσμάς, άπασα υγιεινή.

Κάτοικοι 506. Προοδεύει η γεωργία και αμπελοφυτεία.

Προϊόντα: Δημητριακοί καρποί, οίνον, τυρό, βούτυρο, βελανίδι και πρινοκόκκι.

Έχει μία μαία εις την έδρα του δήμου και εις όλα τα χωριά οι γραιές.

Παιδεμένου: Χωρίον όπου εδρεύει ο δήμαρχος. Ορεινή μεταξύ ορέων επί τας πλευράς των. Νερά ορεινά τρεχούμενα υγιεινά. Από ανέμους επικρατεί ο Ζέφυρος. Παράγει δημητριακοί καρπούς, ολίγον οίνον και προϊόντα ποιμνίων, πρινοκόκκι. Κάτοικοι 152, γεωργοί και ποιμένες, ευτραφείς δυνατοί γιγαντιαίοι.

Τα νεκροταφεία όλων των μικρών χωρίων είναι κατά τα άκρα μακράν των οικιών. Στην εκκλησία του χωρίου διδάσκονται την ανάγνωση οι παίδες. Από ασθένειες παρατηρούνται σπανιότατα φλογώσεις και σπανιότεροι πυρετοί. Αιτία η απροφύλακτος καθ' όλον τον καιρόν της ζωής των.

Δεν υπάρχουν μαίες στα χωριά, τους τοκετούς κάνουν όλες οι ηλικιωμένες (προβεβηκείαι) και εις δυσκόλους γεννήσεις βοηθούν οι ποιμένες. Ιδίως όμως εις την έδρα του δημάρχου επαγγέλλεται τη μαία η Μαρία Παπαδοπούλα ετών 60.

Δήμος Τριπύλης

Ολίγον περισσότερον μυριάμετρον κατά μήκος και επτά χιλιόμετρα κατά πλάτος. Κατά ανατολάς με τη Μεσσηνία, μεσημβρία Φλεσσιιάδος, άρκτον Αετού και Κυπαρισσίας. Ορεινή σχεδόν άπασα η θέση του δήμου τούτου και υγεινοτάτη.

Κάτοικοι 1.516

Προοδεύει και ήθελε προοδεύσει πολύ περισσότερον η αμπελοφυτεία εις τους καταλλήλους λόφους, αν δεν ήταν ενδεείς.

Δημητριακοί καρπούς, οίνον, τυρόν, βούτυρον, βελανίδι και πρινοκόκκι. Μαία καμία επαγγελματικής.

Ραφτόπουλο: Μεταξύ διαφόρων ορέων, εις κοιλάδα. Εγχώρια ορεινά ψυχρότατα ύδατα. Επικρατεί ο Βορέας και σπανιότερα οι λοιποί. Παράγει δημητριακοί καρπούς, σίτο, ως επί το πλείστον βούτυρο, τυρό, καθώς και πρινοκόκκι. Κάτοικοι 395. Όλοι οι κάτοικοι των χωρίων είναι ποιμένες και γεωργοί, καθώς και ο ίδιος ο δήμαρχος είναι ποιμήν, καταγίνονται δε και εις την σύναξιν του πρινοκοκκίου^(*) καθ' όλον τον Μάιο μήνα. Είναι δυνατοί μετρίου αναστήματος. Τα νεκροταφεία όλων των χωρίων είναι μακρά των οικιών. Σπανίως φαίνονται ασθένειες καθ' όλα τα χωριά του δήμου τούτου. Τη μαιευτική όλες οι ηλικιωμένες και οι ποιμένες εμπειρότεροι.

Δήμος Αετού

Κατά μήκος ένα μυριάμετρο σχεδόν, κατά πλάτος έως οκτώ χιλιόμετρα. Με Δήμο Τριπύλης κατ' ανατολάς, κατά μεσημβρία Κυπαρισσίας, άρκτον Δωρίου και Αυλώνας. Ορεινή το πλείστον μέρος, επίπεδος ολίγη, άπασα δε υγιεινή.

Κάτοικοι 1.578. Προοδεύει η καλλιέργεια και αμπελοφυτεία, αλλά μετρίως, διά την έλλειψη των αναγκαίων.

Προϊόντα: Δημητριακοί καρπούς, έλαιον και οίνον, τυρί και βούτυρον, βελανίδι και πρινοκόκκι.

Δύο μαίες στον Αετό.

Αετός: Χωρίον, έδρα του δημάρχου. Εις πρόποδες όρους προς την πεδιάδα του χωρίου υγεινοτάτη. Από ύδατα εγχώρια πηγάζοντα όχι μακράν του χωρίου αρκετά και υγιεινά. Βορέας, αππλιώτης^(**) και σπανιότεροι οι λοιποί. Παράγει έλαιον, οίνον και καρπούς αρκετούς.

Κάτοικοι 408 και όλοι είναι γεωργοί και μέρος ποιμένες, είναι δε εύρωστοι μεγαλόσωμοι. Το νεκροταφείο του Αετού μόνον δεν είναι μακράν του χωρίου, περιτοιχίσθηκε όμως με τοίχο. Τα των λοιπών χωρίων είναι κατά τα άκρα αυτών, αρκετό διάστημα μακράν.

Σχολεία: Εις Βαρημπότι και Αετόν διδάσκονται οι παίδες την ανάγνωση εις τας εκκλησίας, παρ' αμαθών παιδων διδασκόμενοι.

Σπανίως φαίνονται ασθένειες, δηλαδή ολίγοι πυρετοί το θέρους και φθινόπωρο, φλογώσεις τον χειμώνα και έαρ. Αιτίες η απροσεξία και η όλως διόλου αδιαφορία των, εις τις μεταβολές του καιρού.

Τη μαιευτική υπηρετούν οι γηραιότερες και οι ποιμένες, ιδίως εις τον Αετό επιτηδείτερες των λοιπών η Μήτρεια Μεουίνα και η Ανδριανή Κωνσταντάκενα.

Δήμος Ηλεκτριδος

Κατά μήκος εν μυριάμετρο και δύο χιλιόμετρα, κατά πλάτος εξ χιλιόμετρα. Συνορεύει με Δήμους Δωρίου, Αετού, Μεσσηνίας και Ήρας. Ορεινή κατά το μέγα μέρος και υγιεινή, κατά μέρος επίπεδος και νοσώδης.

Κάτοικοι 1.251. Εις πρόοδο η αμπελοφυτεία και η γεωργία. Παράγει οίνον, έλαιον, δημητριακοί καρπούς, τυρόν και βούτυρον.

Μία μαία στο Ψάρι επαγγελματίας και ένας φλεβοτόμος.

Ψάρι: Χωρίον, έδρα του δημάρχου. Εις την κορυφή όρους και μεταξύ άλλων υψηλών ορέων υγιεινή. Υδατα εγχώρια καθαρά. Βορέας

και σπανιότερα οι λοιποί. Παράγει δημητριακούς καρπούς, έλαιο, οίνο αρκετό, τυρό και βούτυρο. **Κάτοικοι 698**, άπαντες γεωργοί και ποιμένες. Σκληρόσαρκοι, δυνατοί. Τα νεκροταφεία εις τα άκρα των χωρίων μακράν των οικιών. Εις το Ψάρι διδάσκονται οι παίδες από αμαθή διδάσκαλο. Σπανιότερες ασθένειες φαίνονται κατά τον δήμο όλον, εξαιρουμένων των κατοίκων του Κλιέσουρα, όπου δεν λείπουν πυρετοί περιοδικοί και εμφράξεις της κάτω κοιλίας. Οι Κλιεσουριώτες υποφέρουν και από περιοδικούς πυρετούς αφού καλλιεργούν ελώδεις γαίας. Τη μαιευτική υπηρετούν οι γηραιότερες σε ηλικία και οι παλαιότεροι ποιμένες, εις το Ψάρι επαγγέλλεται τη μαιευτική κάποια Μαρία νεοφώτιστη.

Υπάρχει στο Ψάρι και ο φλεβοτόμος Δημ. Κρίζαλης. Στο Σουλιμά είναι η Αθαν Μπομποσέλενα.

Δήμος Δωρίου

Σουλιμά, χωρίον έδρα της δημαρχίας. Κατά μήκος εν μυριάμετρο και δύο χιλιόμετρα και πλάτος εξ χιλιόμετρα. Δήμος Ηλεκτρίδος κατά ανατολάς, κατά μεσημβρία Αετού, κατά άρκτο οι πηγές της Νέδας και τας δυσμάς Αυλώνας δήμος. Το πλείστον μέρος ορεινή, μέρος επίπεδος, άπασα υγιεινή. **Κάτοικοι 2.467**. Η καλλιέργεια προοδεύει, καθώς και η αμπελοφυτεία.

Προϊόντα: Δημητριακούς καρπούς, έλαιον και οίνον ολίγον, τυρόν και βούτυρον, βελανίδι και πρινοκόκκι.

Έχει μία μαία.

Σουλιμά: Χωρίον, έδρα της δημαρχίας. Εις την κορυφή υψηλού όρους πετρώδους περιτριγυρισμένο κατ' ανατολάς, άρκτον και δυσμάς από όρη, υγιεινή. Ύδατα εγχώρια πηγάζοντα πλησίον του χωρίου αρκετά καθαρά. Πνέει ο Ζέφυρος, βορέας και σπανιότερα οι λοιποί. Παράγει δημητριακούς καρπούς, βούτυρο, τυρό, βελανίδι ολίγον, έλαιο, οίνο και πρινοκόκκι. **Κάτοικοι 713**, γεωργοί και ποιμένες. Σκληρόσαρκοι, υψηλοί και δυνατοί. Τα νεκροταφεία όλων των χωρίων, τούτου του δήμου, είναι κατά τα άκρα των χωρίων, μακράν των οικιών. Διδάσκονται τα παιδιά την ανάγνωση κατά την παλαιά μέθοδο από αμαθή διδάσκαλο.

Σπανίως φαίνονται ασθένειες εις τα χωριά του δήμου τούτου. Οι Σουλιμαίοι υποφέρουν τον χειμώνα από κατάρρους και ενίοτε πλευρίτιδας. Οι Αγριλιώτες από πυρετούς περιοδικούς και εμφράξεις.

Το ευμετάβλητο της ατμόσφαιρας και των ανέμων και η έκθεση των Σουλιμαίων απροφυλάκτως εις το ψύχος τους, προξενούν τους κατάρρους και πλευρίτιδας. Οι Αγριλιώτες δε εργαζόμενοι εις γαίας ελώδεις, καταλαμβάνονται από τον πυρετό και επειδή δεν λαμβάνουν φροντίδα της θεραπείας των καταντούν εμφρακτικοί κατά τας σπλήνας.

Τη μαιευτική υπηρετούν οι γηραιότερες γυναίκες και οι ποιμένες, ιδίως στο Σουλιμά είναι η Αθαν Μπομποσέλενα.

Δήμος Αυλώνας

Ένα μυριάμετρο κατά μήκος και επτά ως έγγιστα χιλιόμετρα κατά πλάτος. Ο ποταμός Νέδα, Δήμος Δωρίου, Αετού, Κυπαρισσίας και Φιγαλίας. Ορεινή και επίπεδος, νοσοδεσάτη (νοσπρότατη) η επίπεδος διά τα πολλά έλη. **Κάτοικοι 1.285**. Έγιναν αρκετές αμπελοφυτείες και δενδροφυτείες, η ένδεια δε των δημοτών εμποδίζει την πρόοδο της γεωργίας. Παράγει δημητριακούς καρπούς, τυρόν και βούτυρο.

Έχει μία μαία.

Σιδηρόκαστρο: Χωρίον, έδρα της δημαρχίας. Εις πλευρά όρους περιφραγμένο από όρη πανταχόθεν. Ύδατα εγχώρια θερμά, βαρέα. Επικρατεί από ανέμους ο νότος και ο λίβας, σπανιότερα οι λοιποί. Παράγει δημητριακούς καρπούς και προϊόντα ποιμνίων. **Κάτοικοι 304**. Γεωργοί και ποιμένες. Ως επί το πλείστον αδύνατοι και ωχροί. Όλα τα νεκροταφεία των χωρίων είναι κατά τα άκρα μακράν των οικιών. Δεν υπάρχει σχολείο και διδάσκονται οι παίδες των ανάγνωση, από παιδάριο αμαθέστατο, εις εκκλησία υγροτάτη.

Εις τον δήμο του Αυλώνας καθ' όλα τα χωρία σχεδόν επιπολάζουν πυρετοί περιοδικοί, προς το φθινόπωρο, κατά το θέρος δε φαίνονται διάρροιες και δυσεντερίες. Αιτία τα παχέα ύδατα των περισσοτέρων χωρίων και η διαμονή των ποιμένων και γεωργών καθ' όλο το φθινόπωρο πλησίον σε έλη.

Τη μαιευτική επαγγέλλεται εις την έδρα του δημάρχου η Γαρούφω Γεωργίου ετών 60. Εις τα λοιπά χωρία όλες οι γραιές.

(*) Το πουρνάρι ή πιρνάρι ή πρίνος (δρυσ η κοκκοφόρος, λατ. *Quercus coccifera*), θαμνώδης αείφυλλος σκληρόφυλλος θάμνος με ευρεία εξάπλωση στην περιοχή της Μεσογείου. Σημαντικότερη ποικιλία αυτού είναι ο "χαμόπρινος", της οποίας το μεν ξύλο χρησιμοποιείται στην παραγωγή ανθράκων, οι δε νεαροί βλαστοί του ως τροφή αιγοπροβάτων. Επίσης ο φλοιός της ρίζας του είναι βυροσδεψικός, ενώ το σπέρμα του είναι βαφικό, γνωστό ως "πρινοκόκκι". Άλλες ονομασίες αυτού του είδους είναι: κατσόπρινος, κασιδοπίρναρο κ.ά.

(**) Ο Λεβάντες, στην αρχαία ελληνική γνωστός ως ο τοπικός άνεμος Αππλιώτης, πρόκειται για ανατολικό άνεμο που πνέει στη δυτική Μεσόγειο θάλασσα και στη βόρεια Γαλλία.

Γενικός στατιστικός πίνακας της
Διοικήσεως Μεσσηνίας και της Υποδιοικήσεως Πυλίας
Την 12 Αυγούστου 1839
Ο Διοικητικός Ιατρός Μεσσηνίας κ.λπ. Σ.Μ. Γαλάτης

Έκταση γης: Εκτείνεται από την 36ο.43' μέχρι της 37ο.12' βορείου πλάτους και από την 21ο.38' μέχρι της 22ο.11' μήκος προς ανατολάς

του Λονδίνου.

Θέση και φυσική κατάσταση της γης: Ολίγον μέρος είναι ορεινό, άπασα αποτελείται εξ ευφοροτάτων γεωλόφων και κατάφυτων πεδιάδων και κοιλάδων, μικρόν μόνον μέρος της ολικής πλούσιας ταύτης γης είναι ασκεπές απάσης ούσης δενδροφυτεμένες από πολλά καρποφόρα και βαρύτιμα δένδρα, ως και από αμπελώνες μόνον δύο δήμοι του Βουφράσου και Αιγαλέου της υποδιοικήσεως Πυλίας έχουν δάση αρκετά εκτεταμένα με δένδρα άκαρπα χρήσιμα εις την ξυλεία οικοδομής και ναυπηγίας. Τα Κοντοβούνια καλούμενα σήμερον, γίνονται από θάμνους, θέλουν μετ' ου πολύ σχηματισθεί εις παρόμοια δάση, αν οι σποράδην ευρισκόμενοι αυτοφυείς ελιές δεν ενοφθαλμίστουν και άλλες δεν φυτευτούν, εις τρόπον αντί των δασών άκαρπων δένδρων να μεταβληθούν εις επιθυμητούς ελαιώνες. Τα καρποφόρα δένδρα είναι γενικώς συστάδην φυτεμένα ώστε αποτελούν πλουσιότατα δάση ελαιών, συκεών και μωραιών, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ο ελαιών του Δήμου Κολωνίδων. Υπάρχουν δε και δίγυρα λειβάδια, των οποίων όσων ούπω ελπίζεται η αποξήρανση, εάν μάλιστα η Σ. Κυβέρνηση βοηθήσει κατά τι τους άλλως πεινώντας κατοίκους.

Άνεμοι κυριεύοντες: Βορέας και βορειοδυτικοί κατά τον χειμώνα, εγκολπιακοί δεν ζωογονούν την επαρχίαν συνήθως κατά το θέρος.

Ύδατα: Πόσιμα ύδατα οι κάτοικοι μεταχειρίζονται πηγάια και φρεατινά ως επί το πολύ, τα οποία γενικώς είναι καλής ποιότητας. Ρύακες υπάρχουν αφθονότατοι, αυτοί δε κατακλίζουν και πλουτίζουν τις άλλες ευφόρους γαίες, μεταξύ δε τούτων διακρίνονται και ως μεγαλύτερες και ως ιστορικοί ο Πάμισος, ο Άρης, ο Τυφλός και η Βαλύρα, άπαντες δε έχοντες τις πηγές τους εντός της επαρχίας, εκβάλλουν εις τον Μεσσηνιακό Κόλπο. Οι πηγές τους ως και η εκ των κοιτών τους εκκείλιση των υδάτων σχηματίζουν κάποιες μικρές συρροές υδάτων, οι οποίες μόλις αξίζουν το όνομα λίμνες. Μία μόνη η οποία αν και είναι μικροτάτης εκτάσεως είναι όμως ικανώς βαθιά, κείται πλησίον του χωρίου Τζιτζόρη του Δήμου Παμίσου, όπου εκβάλλουν βδέλλες. Μόνο ο Πάμισος δύναται να χρησιμεύσει εις εργοστάσια, αλλά διά τούτο χρειάζονται πρώτον να γενούν καταρράκτες εις τις πηγές του.

Προϊόντα: Κύρια και εξαγωγήμα προϊόντα είναι τα σύκα, έλαιον και μετάξι. Εξαγόμενα δε αλλ' εις ολιγοτάτην ποσότητα είναι οίνος, πρινοκόκκι, τυρός και βούτυρο, επαρκούντα εις ζωάρκεια (διατροφή) των κατοίκων, είναι σίτος, κριθή, βαμβάκι, καλαμπόκι, αραβόσιτος, κύαμοι, έριο, κρόμμυα, οπωρικά διάφορα (και ζώα).

Κατάσταση καλλιέργειας: 149.000 στρέμματα γης είναι καλλιεργημένα, εκ των οποίων 27.100 περίπου στρέμματα κατέχονται από συστάδην δενδροφυτείας καρποφόρων δένδρων, ελαιών, συκεών, μωραιών κτλ. Και 15.900 ως έγγιστα κατέχονται από αμπελοφυτείας και λοιπής ούσης άλλη μεν ασκεπής και άλλη με δένδρα σποράδην φυτεμένα. Η κατάσταση δε της καλλιέργειας σχετικώς θεωρουμένη, όχι μόνον δυνάμεθα να την πούμε καλή, αλλά και γιγαντιαίως προοδεύουσα, εξαιρέτως εις την δενδροφυτεία και αμπελοφυτεία, ηδύνατο δε πολύ ταχύτερον, αν όχι περισσότερο να προοδεύσει, εάν μόνο η δενδροφθορά επαύετο και αν ολιγόστευαν αμέσως τα ποιμνία τους οι κάτοικοι.

Αριθμός των κατοίκων: Ολικός αριθμός 44.409, εξ ων άνδρες 23.034, γυναίκες 21.375.

Όνόματα δήμων: Καλάμαι, Αλαγωνία, Αμφεία, Άρις, Δεραί, Οικαλία, Ανδανία, Πολίχνη, Στενίκλαρος, Βαλύρα, Ιθώμη, Υάμια, Τομεύς, Αριστομένης, Λευκοθέα, Πάμισος, Τρίκη, Εύα, Θουρία, Σκάρμιγξ, Βουφράσιον, Αιγαλέον, Κορυφάσιον, Πύλος, Μεθώνη, Πήδασος, Νέα Κρήνη, Κολωνίς, Αιπεία, Κορώνη.

Δημόσια καταστήματα: Σχολεία 7, εξ ων 1 μόνον ελληνικόν και 6 αλληλοδιδασκτικά, 3 υγειονομεία, εκ των οποίων το σημαντικότερο είναι το της Πύλου, 3 φαρμακοπωλεία, 3 καταστήματα φυλακών υποδίκων και καταδίκων, 1 υποδιοικητήριο, 2 διατηρούμενες μονές και 8 διαλελυμένες, 2 στρατώνες χωροφυλακής και 4 φρούρια, εκ των οποίων τα 2 είναι εφοπλισμένα.

Επικρατούσες ασθένειες: Διαλείποντες πυρετοί σε μερικά μέρη,

συνήθως καταντούν κακοήθεις, γαστρικοί και γαστρεντερικοί κατά το θέρος και φθινόπωρο, τοπικές δε φλογώσεις και εξαιρέτως των βρόγχων κατά τον χειμώνα, ελμινθιάσεις (παρασιτώσεις) εις τα παιδιά, εμφράξεις κοιλιακών σπλάχνων, πολλές φορές με οργανικές αλλοιώσεις του ήπατος και σπληνός, ίκτερος, σύννοχοι διάρροιες, δυσεντερίες, αιμορροϊκά, δυσμηνόρροιες, λευκόρροιες, σήψη οδόντων, ρευματισμοί και η φθοροποιά ελληνική ελεφαντίαση.

Αίτια αυτών: Τα εκπεμπόμενα μιάσματα των βαλτωδών μερών και των διύγρων λειβαδιών, τα εκ απήτου πλίνθου και ασανιδωτα οικήματα, από τα οποία κάποια δεν δύναται να τους προφυλάξουν από τις ατμοσφαιρικές μεταβολές, εις τις οποίες μάλιστα με όλην την αταραξία απαθώς πώς, υπόκεινται η μέγιστη ακαθαριότης των χωρίων και των οικιών των, η καθ' όλα αμέλεια εαυτών, η έξις τού να εκβάλλουν την μετάξην εντός των χωρίων, η μέγιστη υγρασία των μερών όπου κατοικούν, η κατάχρηση των αώρων οπωρικών, τα εντός των πόλεων πωλουμένων κακής ποιότητας τρόφιμα, τα δύσπεπτα φαγητά και ιδιαίτερος ο εξ αραβοσίτου άζυμος και κακώς εψημένος άρτος, τον οποίον τρώγουν, άμα τον εκλάβουν από τους άνθρακες, επί των οποίων τον ψήνουν, η ελευθερά κοινωνία, των εκ λέπρας νοσούτων μετά των υγειούντων.

Θεραπεία αυτών και μέτρα προφυλακτικά: Η αποξήρανση των συρρεόντων υδάτων τα οποία προξενούν τα ελώδη μέρη δύναται να εκτελεστεί ευκόλως με μόνην την καλλιέργεια, η λεγομένη λίμνη του Αγ. Φλώρου, η οποία μάλλον βλάπτει τους πλείστους και πολυαριθμητούς δήμους της επαρχίας, δύναται να αποξηραθεί εάν μόνον η κοίτη του ποταμού, δι' ενός μονόξυλου εκκαθαρίζετο, από τα αναφυόμενα κατ' έτος φυτά. Η προτροπή των κατοίκων εις την σανίδωση των οικιών τουλάχιστον τόσον όσον αρκεί προς κλίνη των, διά να μην πλαγιάζουν επί της υγροτάτης γης, η ενέργεια των περί την καθαριότητα μέτρων, τα οποία διατάσσονται παρά του νόμου, η ζύμωση και η απόκλιση τέλος πάντων των νοσοούντων περί της οποίας όρα επί τούτου γενομένη αναφορά μου.

Ιατροχειρουργοί επιστήμονες: 2
Και εμπειρικοί 5, φαρμακοπωλεία 3, φλεβοτόμοι 1, εμβολιαστές 1.

Δήμος Καλαμών

4 ως έγγιστα μυριάμετρων περιφέρεια. Συνορεύει προς άρκτον τους Δήμους Αλαγωνίας και Θουρίας, προς δυσμάς τον Δήμο Παμίσου, προς μεσημβρία τον Μεσσηνιακό Κόλπο και προς ανατολάς την Διοίκηση Λακωνίας. Μικρό μέρος ορεινό, αλλά δευτερόγονο και καλλιεργήσιμο, ολίγο πεδινό και το πλείστο επί μικρών και ευφορωτάτων γεολόφων, όλη δε η γη είναι σκεπασμένη από διάφορα οπωροφόρα δένδρα συστάδην και σποράδην και με αρκετούς αμπελώνας. Κατακλύζεται από μικρούς ρύακας, εξαιρέτως δε από τον χείμαρρο, τον διαπερνώντας την πρωτεύουσα, είναι υγιεινή.

Πληθυσμός ολικός 5.458, εξ ων άνδρες 2.854 και γυναίκες 2.613.

Ο δήμος όλος καλλιεργείται και σχετικώς η καλλιέργεια δύναται να θεωρηθεί καλλίστη και καθ' εκάστη προοδεύουσα. 8.000 στρέμματα περίπου είναι άπασα η καλλιεργημένη γη, εκ των οποίων 3.500 κατέχονται από συστάδην δενδροφυτεία, 1.000 από σποράδην φυτεμένα δένδρα, 600 από αμπελώνες και τα λοιπά γυμνά.

Παράγονν καλαμπόκι, σύκα, οίνο, μετάξι, έλαιο, γεώμηλα, βαμβάκι, λεμόνια, πορτοκάλια και μερικά οπωρικά. Αριθ. των ιατρών δύο, αρ. χειρουργών (εμπειρικών ιατρών) δύο, αριθμός φαρμακοποιών 2, μαίες ουδεμία με άδεια, κανέναν εμβολιαστή και κανένα φλεβοτόμο με άδεια.

Καλαμάτα

Κείται η πόλις αύτη μέρος επί της κλιτίας (πλαγιάς) λόφου μικρού και μέρος εις πεδινά. Άπασα δε περικυκλωμένη από πολλά και διάφορα οπωροφόρα δένδρα, χάρει οπωσοούν (κατά κάποιο τρόπο) υγιάν.

Πόσιμα ύδατα

Πόσιμα ύδατα: φρεάτια. Άνεμοι βορειοδυτικοί.

Προϊόντα: Σίτο, καλαμπόκι, σύκα, οίνο, μετάξι, έλαιο, αγρόμηλα, βαμβάκι, λεμόνια, πορτοκάλια και διάφορα οπωρικά.

Αριθμός οικογενειών 745.

Φαρμακοπωλεία: Υπάρχουν δύο φαρμακοπωλεία, αλλά ατελή. Η ατέλεια αύτη πηγάζει πρώτον διότι δύο φαρμακοπωλεία δεν δύνανται να διατηρηθούν εις τόσον μικρά πόλιν και δεύτερον, διότι μ´ όλα τα έντονα μέσα, τα οποία μεταχειρίσθην, δεν εστάθη δυνατόν να παύσουν οι ειδοπώλες (παντοπώλες) το να παραβιάζουν τα περί πωλήσεως φαρμάκων Β. Διατάγματα. Νομίζω καλόν το πρώτον να βληθεί εις ενέργεια το αρ. 3 του περί της αδείας του απαγγέλλεσθε την ιατρική φαρμακοποιΐα Β. Διατάγματος και δεύτερον να μη πωλούν φάρμακα οι ειδοπώλες.

Υγειονομείο και λοιμοκαθαρτήριο: Υπάρχει ένα κατάστημα, το οποίο χρησιμεύει και ως υγειονομείο και ως τελωνείο, το οποίο όμως δεν παρέχει καμία εγγύηση για την ασφάλεια της δημόσιας υγείας.

Νεκροταφεία: Υπάρχει ένα τακτικό νεκροταφείο, εκτός της πόλεως των Καλαμών, τα λοιπά χωριά έχουν τα νεκροταφεία των, ως και άλλα παρεκκλήσια, ικανώς απέχοντα από τα χωριά.

Σχολεία: Ένα αλλοδιδακτικό και εν ελληνικό, αμφότερα εις την μεγαλύτερα παραλυσία.

Άλλα δημόσια καταστήματα: Ως φυλακές χρησιμεύουν τέσσερα δωμάτια χαμώγεια, κείμενα εις το μέσον της πόλεως, τα οποία είναι κάθυγρα και ακάθαρτα, ελεεινά. Καλό να προσκληθούν οι αρμόδιοι υπάλληλοι εις το να επιστήσουν την προσοχή των, διά να μην προσβάλλεται η υγεία των υποδίκων, την οποίαν τόσον περί πολλού ποιείται η κυβέρνηση της Α. Μ.

Υπάρχουν και τρεις μονές, ο Προφήτης Ηλίας, η Αγία Τριάδα και το Δύκολη, εξ ων η πρώτη εγγωμοδοτήθη να συσταθεί και λεπροκομείο, η θέση δε αυτή καταλληλότατη δεν αμφιβάλλεται, ότι θέλει συντελέσει τα μέγιστα εις την απόπειρα, ήτις μέλλει να γενεί περί της θεραπείας των δυστυχών εκείνων όντων.

Ασθένειες επικρατούσες: Διαλείποντες πυρετοί (ελονοσία) κατά τους μήνας Αύγουστο και Σεπτέμβριο είναι οι επικρατούσες νόσοι, σποράδην δε ευρίσκονται γαστραλγίες, χρονικοί λευκόρροιοι, σπάνιες αφροδισιακές, τοπικές φλογώσεις και εξαιρέτως των φρόγλων, εις τα παιδιά δε ελμινθιάσεις και γαστρεντερίτιδες.

Αιτία αυτών: Η κατάχρηση των οπωρικών αώρων ή κακή ποιότητος ή βασιλεύουσα μεγίστη ακαθαρσία της πόλεως και των οικιών των, η μεγάλη αμέλεια εαυτών, τα πλησίον δίυγρα λειβάδια του Δήμου Θουρίας και Παμίσου, προσθέτως και η πεοίθηση εις τες αμαθέστατες εμπειρικές (θεραπείες), οι οποίες δίνουν τις κυρίες αφορμές των διαληφθέντων νόσων.

Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα: Επειδή ως φαίνεται εκ των λεχθέντων αιτιών, οι ασθένειες πηγάζουν από αιτίες, τις οποίες δυνάμεθα ευκόλως να αφαιρέσομε, νομίζω ότι πρέπει να επιστεί η αστυνομία την προσοχή της, εις την ακριβή εκτέλεση των καθκόντων της.

Ιατροχειρουργοί: Διονύσιος Πετροutzής εκ Ζακύνθου με δίπλωμα του Β. Ελληνικού Ιατροσυμβουλίου υπ´ αριθ. 663.

Ιωσήφ Βιτάλης, Ισπανός με άδεια του Β. Ελληνικού Ιατροσυνεδρίου υπ´ αριθ. 1006.

Χειρουργοί εμπειρικοί: Θωμάς Ξανθάκος εξ Οιτύλου, με άδεια του Β. Ελλνν. Ιατροσυμβουλίου υπ´ αριθ. 825.

Παναγιώτης Ρέσπης εκ Καλαμών με άδεια του διοικητικού ιατρού Σ.Μ. Γαλάτη από 20 Αυγούστου 1839 συνεπεία της υπ´ αριθ. 10534 διαταγής της επί των Εσωτ. Β. Γραμματείας της Επικράτειας.

Φαρμακοποιών: Κωνσταντίνος Κουτσομπτόπουλος εκ Τριπόλεως με άδεια του Β. Ελλνν. Ιατροσυμβουλίου υπ´ αριθμ. 765.

Νικόλαος Πολυκαλάς εκ Κεφαλληνίας με άδεια του Β. Ελλνν. Ιατροσυμβουλίου υπ´ αριθ. 509.

Μαίεις, ελλείπουν.

Εμβολιαστές: Ο γενικός εμβολιαστής κ. Αναστάσιος Νικολάου. Ο εμβολιασμός ενεργήθη μεν εις τον δήμον τούτον, αλλά εν μέρει μόνον εφέτος ενεργήθη οπωσοούν και εις την κατωτέρα τάξη του λαού.

Δήμος Παμίσου - Νησί

Εις πεδιάδα προσελκυστική ευφωρωτάτη, διά τον σιγανό ρου του πλησίον διαρρέοντος Παμίσου, με φυτείας δένδρων πολλών και διαφόρων και αμπελώνας η υγεία του, είναι μέτρια.

Ύδατα: Πηγαία και φρεάτια.

Άνεμοι: Βορειοδυτικοί και νοτιοανατολικοί.

Προϊόντα: Μετάξι, οίνος, σύκα, σταφίδα, έλαιοη, γεώμηλα, δημητριακοί καρποί και οπωρικά διάφορα.

Οικογένειες: 600.

Γεωργοί και έμποροι.

Κράσεως καλής.

Νεκροταφεία: Υπάρχει εν καλόν εις την κωμόπολιν του Νησίου εις ικανή από αυτήν απόσταση και εις τα λοιπά χωριά θάπτονται εις μέρη μακριά των χωριών.

Σχολεία: Υπάρχει ένα δημοτικό, αρκετά ευρύχωρο και αερισμένο, χρειάζεται δε μικράς επισκευής.

Άλλα δημόσια καταστήματα: Υπάρχουν τρία διαλυμένα μονήδρια, Μετόχιον του Αγίου Τάφου, Γρηγοριάτικο, Ξηροπόταμου.

Ασθένειες επικρατούσες: Φλογώσεις παντός είδους κατά τον χειμώνα, κατάρροι, ρευματισμοί χρονικοί, περιοδικοί πυρετοί, πολλάκις

κακοήθεις, γαστραλγίες, γαστρικισμοί, εμφράξεις, αταξίες των μπτρικών λειτουργιών, ελμινθιάσεις και δυσπεψίες, άпасες δε οι ασθένειες αυτες, εξαιρέτως επικρατούν, μεταξύ της πτωχής τάξεως των κατοίκων.

Αιτίες αυτών: Τα παρακείμενα δίυγρα λειβάδια, τα κακά ύδατα, αι λύαι, τα πωλούμενα κακής ποιότηπας τρόφιμα εις την αγορά, τα εκ πλίνθου κτισμένα οικήματα, όθεν αποκαθίστανται υγρά, η ακαθαρσία.

Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα: Ως προς το χωρίον Τζιτζόρι, επειδή ο παρακείμενος βάλτος δεν δύναται να ξηραθεί, νομίζω καλόν την μετοίκηση των εγχωρίων, τα λοιπά δε δίυγρα λιβάδια, δύνανται και ανάγκη πάσα να ξηραθούν, πρώτον εάν περί τους αγρούς γενούν χάνδακες και αν εξαιρέτως ανασκαφεί ο παλιός μέγας χάνδαξ, ο οποίον δύναται να γενεί με ολίγα έξοδα, δεύτερον αν η λίμνη του Αγίου Φλώρου, από την οποία πηγάζει ο Πάμισος ξηραθεί, ως είρπται εις την σημείωση του Δήμου Άρεως, και προς τούτο γενούν καταρράκτες εις τις πηγές του, οι οποίοι καταρράκτες εκτός του ότι δύνανται να ποτίζεται ένα μεγάλο μέρος της πεδιάδας, ημπορεί να χρησιμεύσει εις τα εργοστάσια και τρίτον τέλος πάντων επειδή οι παρά του Νησίου κείμενοι βάλτοι, ο του Γαρδελή, του Πηγαδούλια και του Βάλτου γεννώνται οι μεν από τα συρρέοντα βροχερά ύδατα, ο δε από την υπερχειλίση των υδάτων του Παμίσου. Οι μεν πρώτοι δύο δύνανται να αποξηραθούν και να καλλιεργηθούν διά μόνον ως είρπται αυλάκων, ο βάλτος δε και τα δίυγρα λιβάδια προξενούμενα από την πλημμύρα, η οποία γεννάται διά της εις τις εκβολές του Παμίσου συσσωρεύσεης άμμου, πνέοντος του Νότο-αππλιώτου, εξ ου εμποδίζεται ο ελεύθερος ρους του ποταμού, δύναται να θεραπευτεί διά τοίχων παραλλήλων θεμένων εις τας εκβολάς, όπως και έκπαλαι υπήρχε. Να εκριζωθούν τα χαμόκλαδα, να εμποδιστούν τα εις την αγορά πωλούμενα άωρα (άγουρα) οπωρικά και κακής ποιότηπος τρόφιμα, προς δε να προτραπούν οι κάτοικοι να ψήνουν τον πλίνθον, με το οποίον κτίζουν τας οικίας, η περισσότερη καθαριότητα της πόλεως και των οικιών τους.

Εμπειρικός χειρουργός: Αποστόλης Μαυρογένης αδεία του ιατροσυνεδρίου υπ´ αριθ...(ελλείπει), Ανδρέας Στάκης αδεία του Νομοβλήτου κ. Φωτεινού από 7 Δεκεμβρίου 1835.

Εμβολιαστές(*): Οι ιατροί συνήθως ενεργούν τον εφυλλισμό.

Φλεβοτόμος: Μιχαήλ Σκαρπαλέζος με άδεια του ιατροσυμβουλίου (αριθ. ελλείπει).

(*) Ο δήμαρχος Αριστομένους κατά τον παρελθόντα Ιούνιο 1838 εμφυλλίασε και εαυτόν και τα τέκνα του χάριν παραδειγματισμού αλλά οι συνδημότες του πιστοί εις την ισχυρογνωμία των δεν ηθέλησαν ούτε εις την βία να υπακούσουv.

Αρφαράς: Κείται εις κλιτία όρους δευτερογόνου, αλλά όχι ευφόρου, είναι δε κατάφυτο από δένδρα και υγιείς.Ύδατα από φρεάτια. Άνεμοι βορειοδυτικοί, παράγεται έλαιοη, μετάξι, πρινοκόκκι, σμιγάδι, έριο, τυρί, βούτυρο (ζζωα). **Κάτοικοι 110**. Απασχόληση η γεωργία. Οι κάτοικοι κράσεως καλής και έξεως αιματηρής .

Δήμος Οικαλίας - Τζαούσι και Καλύβια

Εις πεδιάδα δευτερόγονο και εύφορο της οποίας όμως η γη είναι παραμελημένη, δεν φαίνεται ή μόνον σποράδην ολίγα δένδρα και αμπελώνες με καλύβας αντί οικημάτων, υγιείς δε μάλλον.Ύδατα πηγαία καλά. Άνεμοι βορειοδυτικοί. Παράγονται σύκα, μετάξι, οίνος, βαμβάκι, δημητριακοί καρποί, έριο,τυρί και ζζωα. **Κάτοικοι 40**, καλής κράσεως. Δεν υπάρχει επίτηδες νεκροταφείο, θάπτονται δε εις παρεκκλήσια, ικανώς απέχοντα από τα χωριά. Ούτε εδώ υπάρχουν ενδημικές ασθένειες, εκτός σποράδην σπηθικών φλογώσεων ιατρευομένων διά μόννης της φλεβοτομίας και απλών διαλειπόντων πυρετών κατά την θερινή ώρα, σχεδόν αφ´ εαυτών των θεραπευομένων. Υπάρχει όμως όπως λέγεται η λώβη (λέπρα) μολονότι εγώ δεν ηδυνήθην να εύρω ή δύο μόνους, τους οποίους διέταξα να αποκλεισθούν. Ύδατα από φρεάτια.

Δήμος Στενικλάρου - Μελιγαλάς

Εις λαγκάδιο δευτερογόνο αλλά πετρώδη και υγιείς. Επικρατών άνεμος ο αππλιώτης. Παράγονται οίνος και μετάξι ολίγον, δημητριακοί καρποί, έριο, τυρί, βούτυρο και ζζωα. **Κάτοικοι 160**, γεωργοί και ποιμένες. Μόνον των χωριών Ζιζά και Μελιγαλά οι κάτοικοι έχουν κράση καλήν, των άλλων δε χωριών έχουν κράση κακεκτική και όλοι έξξεως λιμφατικής με όψει ιλαρότατες και πελιδνέ . Τα νεκροταφεία κείνται εκτός των χωριών μεν, αλλ´ όχι εις ικανή απόσταση.

Επικρατούσες ασθένειες είναι οι διαλείποντες πυρετοί, μάλιστα κατά τας θερινάς ώρας, φλογώσεις όλων των ειδών, κλωρώσεις, ρευματισμοί κατάρροι κ.λπ. Κυρίως δε βασιλεύουν οι χρόνιοι σπληνίτες και χρονικές αλλοιώσεις του πεπτικού σωλήνος, συνήθως προξενούμενοι από οργανικές αλλοιώσεις του ήπατος. Τα παιδια σχεδόν όλα κλωρωτικά, πάσχουν σημαντικότερα από παραμελούμενες ελμινθιάσεις, εκ των οποίων και τα περισσότερα αποθνήσκουν.

Αιτίες των ασθeneιών, τα πλησίον δίυγρα λειβάδια, αι πολλαπλές λυαί (λύα: διάλυση, χωρισμός), η κακίστη ποιότητα των υδάτων, η κακή δίαιτα, τα κακά και ασανίδωτα οικήματα και η μεγίστη ακαθαρσία. Προληπτικά μέσα η εκριζωση των λυών, η καλλιέργεια και να φροντίσουν ώστε να ανοιχθούν χάνδακες περί τους αγρούς, ανόρυξη αρτεσιανών φρεατιών και προτροπή εις τας άλλας αιτίας των ασθeneιών των.

Μόνο κατά τον παρελθόντα Ιούνιο διά πρώτην φοράν ενεργήθη ο εμφυλλισμός, παρ´ εμού συνοδευόμενος και παρά του γενικού εμφυλλιστού. Είναι ανάγκη όμως να γίνει η χρήση παντός πειθαναγκαστικού μέσου διά να γίνει η ενέργεια κοινότερα και να συμβουλευτούν οι δη-

Δήμος Εύας

μοτικοί υπάλληλοι, να μην αντενεργούν εις την εκτέλεση του νόμου τούτου.

Δήμος Εύας - Αναζήρι

Επί κορυφής γεωλόφου, με δένδρα και αμπελώνες, ως προς το υγιεινό είναι η καλυτέρα. Ύδατα πηγαία, άνεμοι βορειοδυτικοί. Παράγονται οίνος, σύκα, βαμβάκι, δημητριακοί καρποί, τυρός, έριο, ζζωα και οπωρικά διάφορα. **Κάτοικοι 55**, απασχολούνται με τη γεωργία, κράσεως καλής. Θάπτονται εκτός των χωριών εις ικανή από ταύτα απόσταση. Όχι μόνον δεν υπάρχουν ενδημικές ασθένειες, αλλά τουναντίον υπάρχει τόση υγεία, ώστε εκπληκτικά παραδείγματα μακροβιότηπας. Υπάρχουν δε ουκ ολίγοι οι οποίοι είδαν τον εκατοστό χειμώνα, μια γυνή δε ζει ήτις λέγεται να μέτρησε ήδη το 130 έτος της ηλικίας της.

Δήμος Βουηρασίου - Βλαχόπουλο

Κείται εις κορυφή όρους δευτερογόνου, ευφόρου με δένδρα και αμπελώνες πολλούς, καίρει υγείαν.Ύδατα πηγαία, άνεμοι βορειοδυτικοί. Παράγονται δημητριακοί καρποί, νικοτιανή, μετάξι, οίνος, έριο, τυρός, βούτυρο και ζζωα, **κάτοικοι 80**, γεωργοί και ποιμένες, καλής κράσεως. Τα νεκροταφεία είναι εκτός των χωριών εις αρκετή από ταύτα απόσταση.

Δήμος Κορυφασίου

Οσμάναγα (31), Πισάκι (15), Ρωμανού (19), Πετροχώρι (21), Βουβαλοβορού Σκυνόλακος (19), Ίκλαινα (29), Καραμανώλη (19), Πλάτανος (27), Άνω Παπούλια (8), Κάτω Παπούλια (13).

Κορυφάσιο - Οσμάναγα: Επί μικρού γυρολόφου περικλυομένου απ´ άλλους τοιούτους και υγιείς.

Ύδατα: Πηγαία και φρεάτια.

Άνεμοι: Βορέας και νότος.

Προϊόντα: Δημητριακοί καρποί, βαμβάκι, νικοτιανή, έλαιοη, οίνος, έριο και ζζωα.

Οικογένειες 31, γεωργοί και ποιμένες, καλής κράσεως. Τα νεκροταφεία εκτός των χωριών, δεν είναι όμως εις ικανή απόσταση από αυτά.

Δημόσια κτήρια: Έν ερημωμένο και ξηρότατο φρούριο καλούμενο και Παλαιόκαστρο ή και Αβαρρίνιο.

Από ασθένειες, διαλείποντες πυρετοί κατά το θέρος μάλιστα όταν πνέει ο Νότος.

Αιτίες των νόσων: Εις το παραθαλάσσιο υπάρχει εν ιχθυοτροφείο, το οποίο σχηματίζει ένα βάλτο, όστις φαίνεται ότι προσβάλλει μάλιστα την υγείαν των κατοίκων πνέοντος του Νότου, το οποίον όμως δεν συμβαίνει συχνά.

Δενδροφυτείες υπάρχουν εξαιρέτως διά το νότιο μέρος του χωρίου Οσμάναγα.

Ότε δημοτικός εμφυλλιστής διωρίσθη ποτέ, ούτε ο εμφυλλισμός μέχρι τούδε ενεργήθη, οι κάτοικοι δεν φαίνονται απειθείς εις την ενέργεια του νόμου τούτου.

Δήμος Πύλου

Έκταση: Ενός περίπου μυριομέτρου περιφέρεια.

Προς άρκτον το Δήμον Κορυφασίου, προς ανατολάς του Δήμου Πηδάσου, προς μεσημβρία του Δήμου Μεθώνης και νέας Κρήτης και προς δυσμάς το Ιόνιο Πέλαγος. Συμπεριλαμβάνων το ωραίο φρούριο καλούμενο του Νεοκάστρου και δύο ξηρά νησίδια, απαρτίζοντα τον λαμπρόν λιμένα, ο δήμος αυτός κείται επί γης βραχώδους και δυσφόρου επί της παραλίας, είναι δε και υγιής.

Πληθυσμός συνολικός 565, άνδρες μεν 331 και γυναίκες 264. Τρεις χιλιάδες μόνον στρέμματα είναι καλλιεργημένα, η κατάσταση της καλλιέργειας φαίνεται οπωσοούν προοδεύουσα, αλλ´ η πρόοδος αύτη, ήτις από τίνος καιρού ελπίζεται ότι θέλει αναλάβει γρήγορα την προτεραία της κατάσταση, διά την φιλοπονία των κατοίκων.

Προϊόντα: Δημητριακούς καρπούς.

Ένας εμπειρικός χειρουργός κι ένας φαρμακοποιός.

Νεόκαστρον

Μεταξύ δύο δευτερογόνων μεν αλλά πετρωδών λόφων, με οικήματα εκ των οποίων τα περισσότερα είναι οπωσοούν ευχάριστα, καίρει υγείαν.Ύδατα πηγαία, άνεμοι βορειοδυτικοί, προϊόντα ουδέν. **Οικογένειες 150**, έμποροι και βιομήχανοι. Καλής κράσεως.

Φαρμακοπωλεία: Αν και ο φαρμακοποιός είναι νέος με αξιότπτα και έχει γνώσεις ικανές περί τη φαρμακοποιία, το φαρμακοπωλείο του όμως είναι εις αθλιότατη κατάστασιν, καθότι εκτός της ελλείψεως πελατών και αναγκαίων φαρμάκων, έχει και φάρμακα τινά κακίστης ποιότηπας, αιτία δε τούτου είναι και διότι όλοι οι ειδηπώλες πωλούν φάρμακα και διότι δεν υπάρχει ιατρός τις άξιος να τα μεταχειριστεί.

Υγειονομείο και λοιμοκαθαρτήριο: Το υγειονομείο μ´ όλον ότι είναι εις αρκετά καλή κατάστασιν είναι όμως εκ των ων ουκ άνευ να τοιχογυριστεί, ώστε η είσοδος να μην είναι συγχωρημένη και εις αυτά τα ζζωα.

Νεκροταφεία: Υπάρχει ένα εις ικανή από την κωμόπολη απόσταση.

Σχολεία: Το δημοτικό, το μόνον το οποίον ευρίσκεται, είναι εις αρκετά καλή κατάσταση.

Άλλων δημοσίων καταστημάτων: Εντός του φρουρίου υπάρχουν 16 δωμάτια χρησιμεύοντα ως φυλακές των καταδίκων. Εις την αξιότπτα δε και ζήλον του κ. Φρουράρχου χρεωστέεται κατά μέγα μέρος η υγεία ήτις βασιλεύει εις τα δωμάτια εκείνα, διά την στενότητα όμως των δωματίων, το πάχος των τοίχων των και το καμωρωτό

σχήμα αυτών, είναι υγρές και πιθανώς δύναται μίαν ημέρα να προσβληθεί κυρίως η υγεία των φυλακισμένων, ίσως ήταν καλόν εάν οι φυλακές έμειναν ανοικτές εις τις θερμές ώρες της ημέρας και αν δυνατόν να εκαιέτο μικρά ποσότης ανθράκων καθ' εκάστην, όταν οι φυλακισμένοι εξέρχονται εκ των φυλακών των, διά να αναπνεύσουν καθαρό αέρα. Εάν δε προς την καθημερινή προς σωμασκήσια (γυμναστική) εργασία, την οποίαν ο φρούραρχος τους προσδιορίζει τους συγχωρείτο και να σιτιστούν ώστε να μη τρώγουν ως κάνουν δύσπεπτα φαγητά, νομίζω ότι ήθελαν έχει βέβαια εκέγγυα της διατηρήσεως της υγείας των. Οι στρατώνες είναι καθαρότατοι και εις θέσει καταλληλότες. Το υποδιοικητήριο είναι αρκετά καλόν και εις θέσει καταλληλότες.

Ασθένειες: Αι μόνες επικρατούσες αλλ' όχι ενδημικές ασθένειες είναι ρευματισμοί, γαστραλγίες, κατάρροι και στηθικά πάθη.

Αιτία αυτών: Προς τας συνήθειαι αιτίας ένωσον ως κυριότερα την παρά των ιατροκαπήλων κακίστην γενομένη επίσκεψη.

Ιατρός Δομενίκιος Φιλιολάκης αδεία του ιατροσυμβουλίου υπ' αριθ. 959.

Φαρμακοποιός Γεώργιος Διον. Μετζελόπουλος με δίπλωμα του Β. Ιατροσυμβουλίου υπ' αριθ. 522.

Εμβολιαστές: Δεν διωρίσθη δημοτικός τις εμφυλλιστής, οι κάτοικοι όμως προθυμότατοι εις τον εμφυλλισμόν, εμφυλλιάζουν τα τέκνα των από απλούς τινάς κουρέας.

Δήμος Μεθώνης

Ενός περίπου μυριομέτρου περιφέρεια. Συνορεύει προς άρκτον με το Δήμο Πύλου και Πηδάσου, προς ανατολάς τον Δήμο Νέας Κρήτης, προ μεσημβρία και δυτικώς με το Ιόνιο Πέλαγος.

Ο δήμος όλος εκτός δύο παρακειμένων όλως ξερών νησιδίων κείται επί πεδιάδας, ελκυστικής και ευφοροτάτης εις μέρος παραθαλάσσιο με πολλούς αμπελώνες αλλά χωρίς δένδρα, η υγιεινή του κατάστασις είναι καλή. **Πληθυσμός ολικός 864**, άνδρες μεν 430 και γυναίκες 434. Δύο χιλιάδες και πεντακόσια στρέμματα είναι η καλλιεργημένη γη, αλλά όχι καλώς, η δε λοιπή αν και καλλιεργήσιμος είναι παντάπασιν αμελημένη.

Προϊόντα: Σίτος, κριθή, σίκαλη, βρώμη, αραβόσιτος, καλαμπόκι, βαμβάκι, γεώμηλα, οίνος, τυρί και ζαχα.

Μεθώνη: Η κωμόπολις αυτή, η οποία σύγκειται εκ του φρουρίου και του προαστείου, κείται επί πεδιάδας παραλίου και ευφόρου, υγειούς δε.

Υδατα από φρεάτια, άνεμοι βορέας και νότος κατά τον χειμώνα, εγκολπικοί (εντός του Μεσσηνιακού Κόλπου) δε κατά το θέρος.

Προϊόντα: Δημοτριακοί καρποί, βαμβάκι, γεώμηλα και οίνον.

150 οικογένειες, απασχόληση των κατοίκων αργία, κράσεως καλής.

Τα νεκροταφεία είναι εκτός των χωρίων εις ικανή από ταύτα απόστασις.

Σχολεία: Υπάρχει ένα δημοτικό καλά αεριζόμενο και ευρύχωρο.

Άλλα δημόσια καταστήματα: Μολονότι εντός του φρουρίου υπάρχουν στρατώνες, θεραπευτήρια και φυλακές και άλλα δημόσια καταστήματα ο κ. Φρούραρχος μόλις μ' συγχώρησε την επίσκεψιν των φυλακών όπου οι υπόδικοι κρατούνται. Οι φυλακές αύται είναι εις προμακώνας προς δυσμάς του φρουρίου, διαιρούμενοι εις τέσσερα δωμάτια το ένα υπεράνω του άλλου αρκετά ευρύχωρα αν όχι και πολύ καθαρά και απολαύοντα καθαρόν θαλάσσιο αέρα. Εις το ανώτερο μόνον πάτωμα υπάρχει υγρασία της καμάρας ούσης χαλασμένης.

Νόσοι: Κατάρροι και πνευμονικές φθίσεις μόνον εις την κωμόπολιν, εις τα λοιπά χωρία επικρατεί άκρα υγεία. Αιτία των νόσων πρέπει να θεωρηθεί η παράλιος θέσις της κωμόπολης.

Δεν υπάρχει εμφυλλιστής, οι κάτοικοι είναι πρόθυμοι διά να εμφυλλισθούν.

Δήμος Κορώνης

Εις το παραθαλάσσιο μέρος μεν επί γεολόφου και μέρος εις λάκκο μετρίως ορεινή, εις υψηλόν αλλά υγιεινό μέρος.

Υδατα πηγαία και φρεάτια.

Άνεμοι βορειοδυτικοί και εγκολπικοί το θέρος.

Προϊόντα: Δημοτριακοί καρποί, κρεμμύδια, προς τα άνω έριο, τυρί, βούτυρο και ζαχα.

Κάτοικοι, γεωργοί και ποιμένες, καλής κράσεως.

Τα νεκροταφεία εις ικανό από τα χωρία απόστασις.

Σχολεία: Το δημοτικό σχολείο μη κτισθέν εισέτι ενοικιάζεται οσπίτιον, γι' αυτό τούτο, το οποίο είναι υγρό μεν και ψυχρό τον χειμώνα, καυστικότερο το καλοκαίρι.

Άλλα δημόσια κτήρια: Υπάρχει ένα δημοτικό κατάστημα, το οποίο χρησιμεύει ως δημαρχείο, τελωνείο και υγειονομείο, είναι εις θέσει καταλληλότες, αλλά τον χειμώνα εισέρχεται η βροχή και χρειάζεται επισκευή.

Ασθένειες: Τα παιδιά υποφέρουν από ελμινθιάσεις και κοιλιακές εμφράξεις, οι δε άνδρες από διαλείποντας απλούς πυρετούς.

Αιτίαι αυτών: Η μη καλλιέργεια του τόπου, τα κακά οικήματα, η κακή τροφή και αι υπάρχουσες λύαι (λύα: διάλυση, χωρισμός, προϊόντα λύσης).

Προφυλακτικά μέτρα: Εμφύκωση εις την καλλιέργεια, ήτις θα συνεισφέρει και την βελτίωση των οικιών τους και της τροφής των και εκρίζωση των λυών.

Αν και δεν υπάρχει δημοτικός εμφυλλιστής, οι κάτοικοι όμως ζητούν από το Νησί τους ιατρούς, διά να εμφυλλιάσουν τα τέκνα τους.

Γενικός στατιστικός πίνακας Διοικήσεως Λακωνίας - Μάνη

Δήμος Καρδαμύλης

Σκαρδαμούλα: Μικρόν χωρίον κείμενο εις παραθαλάσσιο εύφορο με εκτεταμένο ελαιώνα και υγιεινή.

Πόσιμα ύδατα, δεξαμεναία. Άνεμοι βορειοδυτικοί. Προϊόντα: Έλαιον, σύκα, δημητρ. καρπούς, μετάξην και ολίγον οίνον και βαμβάκι. **Αριθμός κατοίκων 1296**, γεωργοί και ποιμένες. Δυνατοί και ευρώστου κράσεως. Πέντε νεκροταφεία νεοκτισμένα και εις κατάλληλο θέσι.

Σχολείον υπήρχε εν αλλά διελύθη, τώρα ολίγα παιδιά διδάσκονται την ανάγνωσιν και γραφήν από ιερείς. Υπάρχει και ένα ελληνικόν, το οποίον αν δεν είναι αυτοσύστατο, οι κάτοικοι αποδίδουν την σύστασή του εις τις ενέργειαι του δημάρχου.

Άλλα δημόσια καταστήματα: Υπάρχουν ενταύθα 3 μονές εις θέσει υγιεινής και χαρίεσσα: α. Μονή η Κοίμησις της Παναγίας με δύο μοναχούς, β. Μονή Αγία Σοφία με ένα μοναχό και γ. Κοίμησις Νικολίταφος με ένα μοναχό.

Ασθένειες επικρατούσες: Γαστραλγία, ρευματικοί, κλωρώσεις και διαλείποντες πυρετοί. Αιτία αυτών η κακοτροφία. Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέτρα καλά και εύπεπτα φαγητά.

Ένας εμπειρικός χειρουργός Α. Ζερεβέας, εις τον οποίον έδωσα εγώ την άδεια του μετέρχεσθαι τη χειρουργία κατά την υπ' αριθμ. 13497 διαταγή της Β. επί των Εσωτερικών Γραμματείας.

Την εργασία του εμβολιασμού κάμνει ο δημοτικός εμβολιαστής του Δήμου Προαστείου.

Δήμος Λεπτινίου

Ιζέρια: Το χωρίον τούτο αποτελείται από πέντε μικρότερα εις ολίγη εξ αλληλίων απόστασις χωρίων. Έκαστο δε κείμενο εις έναν πετρώδη λόφο και όλα επί υψηλοτάτου πετρώδους βουνού, υγιεινό.

Πόσιμα ύδατα από δεξαμενές ακάθαρτες. Άνεμος βορέας. Προϊόντα έλαιον, βαμβάκι, μετάξι και δημοτριακοί καρπούς. **Κάτοικοι 986**, κτηματίες, γεωργοί και ποιμένες, άνθρωποι δυνατοί και αιματηρής γενικής εξέως.

Νεκροταφεία: Θάπτονται πλησιέστερα των χωρίων και απέβησαν μάταιες όλες οι προσπάθειαι του δημάρχου, διορίσαντες νεκροταφεία κατά τη δική μου γνωμοδότηση εις μέρη κατάλληλα.

Συρραφή τραύματος με κεφαλές μυρμηγκιών

Υπήρχε ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο αλλά διελύθη, τώρα διδάσκονται ολίγα παιδιά από ιερείς αλλά με την παλαιά μέθοδο.

Άλλα δημόσια καταστήματα: Δύο μονές και εδώ με τους ίδιους των λοιπών της επαρχίας μονών χαρακτήρας: α. Μονή Σωτήρος με 1 μοναχό, β. Κοίμησις Διακάκη με 2 μοναχούς.

Ασθένειες επικρατούσες: Είναι πολλά σπάνιες και αυτά σποράδην. Τα μικρά μόνον παιδιά πάσχουν από ελμινθιάσεις, είδα και δύο λεπρούς εις τα Διασίνοβα.

Αιτία των νόσων η κακοτροφία και των νεογνών η μητρική επίσκεψις. Μέτρα που πρέπει να ληφθούν είναι να παρακινήθουν να τρέφονται καλύτερα και οι μητέρες να λαμβάνουν περισσότερον των μικρών τη φροντίδα.

Ο Ηλίας Νικολέας δημοτικός εμβολιαστής διορισθείς από τη διοίκηση με την υπ' αριθ. 1381 διαταγή αυτής.

Δήμος Γερνίας

Κάμπος: Εις κοιλάδα εύφορη κατάφυτη από ελαίας κυρίως και άλλα καρποφόρα δένδρα, όχι δε υγιής. Πόσιμα ύδατα από φρεάτια. Άνεμος δυτικός. Προϊόντα έλαιον, μετάξι, έχει δε και παντός είδους δημοτριακοί καρπούς. **Κάτοικοι 2.474**, κτηματίες, έμποροι, γεωργοί και ποιμένες. Δυνατοί και ευρώστου κράσεως. Τα νεκροταφεία είναι πολλά πλησίον των χωρίων, είναι δε ευχής άξιο να προτραπούν οι κάτοικοι να διορίσουν ειδικά νεκροταφεία εις θέσει ώστε να είναι ανέπαφα.

Στον δήμο τούτο υπάρχουν 8 μονές εις ωραίας και ευφόρου θέσεις, οι οποίαι έχουν όλες κτήματα, εκ των οποίων τρέφονται οι ενοικούντες μοναχοί και είναι αυτά: α. Άγιος Νικόλαος Μαρβίντζα με

δύο μοναχούς, β. Παναγία Αντρουμπεβίτζα με ένα μοναχό, γ. Παναγία Βελανιδιά με 2 μοναχούς, δ. Ευαγγελίστρια με 1 μοναχό, ε. Παναγία ο Χειμώ με 1 μοναχό, στ. Προφήτης Ηλίας με 1 μοναχό, ζ. Άγιος Γεώργιος με 2 μοναχούς, η. Άγιος Νικόλαος Γκουνέτζα με 1 μοναχό.

Επικρατούσες ασθένειαι οι διαλείποντες πυρετοί και πολλοί εξ αυτών κακοήθεις, ρευματισμοί, κλωρώσεις και ελμινθιάσεις. Υπάρχουν μέρη τα οποία δεν είναι καλώς καλλιεργημένα, εις τα οποία λιμνάζουν τα ύδατα και καταντούν δυσώδη περί το θέρος, η κακοτροφία δε δεν παρέχει μικρόν μέρος εις τας ασθένειαις των. Συνιστώνται να καλλιεργηθούν τα ακαλλιεργητά μέρη, να συστήσουν δενδροφυτείες και να παρακινήθουν οι κάτοικοι να τρέφονται καλύτερα.

Εμπειρικοί Παναγιώτης Π. Σκαρπαλέζος η άδεια του φέρει αριθ. 834 του Ιατροσυμβουλίου. Ιωάννης Σκαρπαλέζος, του οποίου δόθηκε άδεια παρ' εμού κατά την υπ' αριθ. 13497 διαταγήν της επί των Εσωτερικών Γραμματείας.

Ο δημοτικός εμβολιαστής ο οποίος διορίσθηκε κατά την υπ' αριθ. 1507 διαταγήν της διοικήσεως ονομάζεται Παναγ. Ζουμπούλης, αυτός δε ενεργεί τον εμβολιασμό από το χωρίον Κάμπος έως το χωρίον Μπίλιοβα, εις τα λοιπά τρία χωρία ενεργεί ο Παν. Κουρκουτάς από τον Δήμο της Αβίας.

Δήμος Κυτρίων

Άνω και Κάτω Δολοί: Εις επίπεδο δευτερογόνου, εύφορο, αλλά υψηλή γη διαφιλής δενδροφυτευμένη και υγιεινή. Υδατα από φρεάτια.

Κυτρίαι: Εις αμμώδες και λασπώδες, παραθαλάσσιο, ξηρό και υγιεινό. Πόσιμα ύδατα πηγαία.

Άνεμος βορειοδυτικός. Προϊόντα έλαιον, μετάξι και δημοτριακοί καρπούς παντός είδους.

Κάτοικοι 859, έμποροι, βιομήχανοι, κτηματίες, γεωργοί. Καλής κράσεως. Υπάρχουν τρία νεκροταφεία εις καταλληλότερη θέσει.

Σχολείο: Έν αλληλοδιδασκτικό νεοκτισθέν και αρκετά ευρύχωρο, διά τους εν αυτώ μαθητευομένους.

Υπάρχουν 3 μονές οπωσούν πλούσιαι και εις θέσεις ευάρεστου και υγιείας: α. Αγία Παρασκευή με ένα μοναχό. (Δεν αναφέρονται οι άλλαι).

Νόσοι, συμπληρώνει ο διοικητικός ιατρός, δεν γνωρίζω να υπάρχουν ενδημική νόσος.

Εμβολιαστής ο Παναγιώτης Καρουμαλίδης διορισθείς ως δημοτικός τοιούτος κατά την υπ' αριθ. 1515 διαταγή της διοικήσεως.

Δήμος Αβίας

Αλμυρός: Εις παραθαλάσσιο αμμώδες και ξηρόν όχι δε και υγιές. Πόσιμα ύδατα από δεξαμενές.

Σέλτζα: Μέρος μεν εις την κορυφή όρους πρωτογόνου και βραχώδους όπου κατοικούν οι εγχώριοι τη θερινή ώρα και μέρος εις Λαγκάδι έχον τις αυτές ιδιότητες όπου κατοικούν τον χειμώνα, αμφότερα υγιεινά. Νερά πηγαία.

Άνεμοι βορειοδυτικοί. Παράγει έλαιον. **Κάτοικοι 1.169**, κτηματίες, γεωργοί και έμποροι. Καλλίστης υγείας. Υπάρχουν 5 νεωστί κτισθέντα νεκροταφεία, εις ικανή απόστασις από τα χωρία. Μία μονή υπάρχει εις τον δήμο αυτό, μη εξαρκούσα να προσπορίσει τα προς ζωαρκεία εις τους δύο ενοικούντες μοναχούς, αυτή δε καλεί Αγία Παρασκευή με 2 μοναχούς.

Ασθένειαι παρατηρούνται οι διαλείποντες πυρετοί, πολλές φορές κακοήθεις, κλωρώσεις οδονταλγίαι και ρευματισμοί. Αιτία είναι ένας παρακείμενος βάλτος και προτείνεται να ξηραθεί. Ο Παν. Κουρκουτάς διορισθείς διά της υπ' αριθ. 1506 διαταγής της διοικήσεως δημοτικός εμβολιαστής, ενεργεί και εις τρία χωρία του Δήμου Γερνίας, ο μόνος δε μεταξύ των δημοτικών εμβολιαστών, όστις εξεπλήρωσε τα χρέη με πίστη και επιτυχία εμβολιάσας ικανούς.

Δήμος Νικάνδρου

Πύργος: Επί υψηλής γης δευτερογόνου. Πόσιμα ύδατα δεξαμεναία, ακάθαρτα διότι και οι δεξαμενές είναι κακής κατασκευής και εις το οποίο λαμβάνουν ύδωρ, το δέχονται δε από τις ακάθαρτους οδούς του χωρίου.

Άνεμοι βορειοδυτικοί. Προϊόντα, δημοτριακοί καρποί, βαμβάκι, έλαιον, μετάξι και πρινοκόκκι. **Κάτοικοι 1.428**, κτηματίες και γεωργοί, αλλά τη γεωργία την επαγγέλλεται το γυναικείο φύλο. Δυνατοί, εύρωστοι και έξεως αιματηρής γενικής.

Νεκροταφεία, δεν ηθέλησαν να προσδιορίσουν εισέτι, αλλά θάπτονται εντός των χωρίων.

Υπάρχει μία μόνη μονή με ένα μοναχό.

Ασθένειαι παρατηρούνται οι γαστραλγίαι, απλοί διαλείποντες και φλογώσεις. Ως αιτίαι πρέπει να θεωρηθούν οι κοινές των φλογώσεων. Η λιτότητα του φαγητού των, εάν συνοδεύετο και με επί πλέον ευχάριστα οικήματα, δύναμι να είπω ότι δεν θα ετύχχαναν ασθένειαι. Εικάθη σημειώσεως ότι σπανίως απ' ό,τι πληροφροσύμαι, οι άνθρωποι εις το δήμο αυτό αποθνήσκουν κατώτερο των 70 ή 80 ετών. Ο Ηλίας Αραπάκης είναι ο δημοτικός εμβολιαστής με την αριθ. 2439 της Διοικήσεως Λακωνίας.

Δήμος Οιτύλου

(Οίτυλος, Καραβοστάσι, Κρουονέρι, Καρέα)

Οίτυλος: Επί τις κλιτύες όρους αλλά ελεύθερα πανταχόθεν. Άηρ καθαρός ο και υγιής. Πόσιμα ύδατα, πηγαία, αλλά διά πρόληψη τινά οι κάτοικοι μεταχειρίζονται αντ' αυτά τα ακάθαρτα δεξαμεναία. Άνεμοι βορειοδυτικοί. Προϊόντα: Δημοτριακοί καρποί, μετάξι, λαχανικά και

τινα οπωρικά. **Κάτοικοι 1.522**, κτηματίες, γεωργοί, μικροέμποροι, ολιγότατοι δε και στρατιωτικοί. Δυνατοί, εύρωστοι και καλής έξεως. Υπάρχουν επτά νεκροταφεία, αλλά όχι σε ικανή από το χωρίο απόσταση. Σχολείο: Υπάρχει ένα δημοτικό, διατηρούμενο παρά της κυβερνήσεως αλλά έπαυσε, τώρα υπάρχει ένα άθλιο διδασκόμενο κατά την παλαιά μέθοδο. Εις τον δήμο αυτό υπάρχουν πέντε μονές, εκ των οποίων οι δύο δεν έχουν κανένα μοναχό, οι δε άλλες είναι: α. Η Μονή Αγίου Στεφάνου με 3 μοναχούς. β. Η Μονή Δεκουλιάνων με 2 μοναχούς. γ. Η Μονή Αγ. Ν. Δέρμα με 1 μοναχό και δ. Η Μονή Σπυλαΐτις με 1 μοναχό.

Από ασθένειες παρατηρούνται κλωρώσεις και ολίγα χοιραδικά παραδείγματα το φθινόπωρο. Γενικός πάσχουν από παλιούς διαλείποντες πυρετούς. Αιτία τους η κακοφαγία και τα κακά οικήματα. Προληπτικά μέτρα συνιστώνται η αποχή των αιτών και να παρακινήθουν οι κάτοικοι να παύσουν την κατάχρηση του χοιρινού κρέατος. Υπάρχει ένας εμπειρικός χειρουργός, ο Μ. Ραζέλλος, εις τον οποίον εδόθη παρ' εμού η άδεια του να μετέρχεται την χειρουργική κατά την υπ' αριθ. 13497 διαταγή της επί των Εσωτερικών Γραμματείας. Εμβολιασμός γίνεται από τον εμβολιαστή του Δήμου Άρεως.

Δήμος Άρεως

(Αρεόπολις, Λιμένι, Τζίπα, Κουσκούνι, Κριλιάνικα)

Αρεόπολις: Είναι πρωτεύουσα της διοικήσεως. Κείται εις υψηλή και βραχώδη γη, επικρατεί υγεία, η έλλειψη μέσωσ και η βραχώδης κατάσταση αυτής δεν συγχωρεί δένδροφυτεία ή των ελαιών και συκαμυναίων. Πόσιμα ύδατα δαζαμενία, η κακή κατασκευή δε των δεξαμενών και η χειροτέρα των οικιών αναγκάζουν τους κατοίκους να συνάγουν το ύδωρ από τις ακάθαρτες λεωφόρους. Επικρατούντες άνεμοι, βορέας το χειμώνα και βορειοδυτικοί το θέρος. Προϊόντα, δημητριακοί καρποί, έλαιο, μετάξι, γκλυτζόσουκα μη εξαρκούντα εις ζωαρκεία των κατοίκων. **Κάτοικοι 1.249**, κτηματίες, έμποροι, ναύτες και γεωργοί. Δυνατοί, εύρωστοι και ως επί το πολύ έξεως αιματηράς.

Δεν υπάρχει κανένα φαρμακείο, τα δε φάρμακα σπανίως, τα προμηθεύονται από την Καλαμάτα. Ευχής δε άξιο ήτο εάν η Κυβέρνηση έδινε προνόμιο μονοπωλίου κατά τη διατίμηση, εις όποιον ήθελε αποφασίσει να ανοίξει τοιοῦτο κατάστημα. Το οποίο και πολλούς θα έσωζε και τον θάνατον διά την έλλειψη των αναγκαίων φαρμάκων και τις καταχρήσεις θα προλάμβανε, των όσων πωλούν φάρμακα και πολλές φορές δυνατά δηλητήρια, τοιοῦτοι δε είναι όλοι οι μικρέμποροι.

Υγειονομείο και λοιμοκαθατήριον: Δεν υπάρχει ούτε το ένα ούτε το άλλο, καθότι δεν συγχωρείται ενταῦθα ελευθεροκοινωνία κανενός πλοίου από ὑποπτο μέρος προερχόμενου.

Νεκροταφεία: Δια την παλαιά συνήθεια των κατοίκων, οι οποίοι είχαν σχεδόν πάσα οικογένεια ιδιαίτερο νεκροταφείο, άλλως υπάρχουν 7 νεκροταφεία όλα εις ικανή απόσταση από τα χωρία, εκτός ενός, το οποίο μόλις 15 βήματα απέχει από το χωρίο της Αρεοπόλεως, δεν φέρει δε βλάβη προς το παρόν καθ' ότι ολίγοι αποθνήσκουν και σπάνια θάπτονται εις το νεκροταφείο τούτο.

Σχολεία: Τρία υπάρχουν, εν ελληνικόν και ένα αλληλοδιδασκτικό χωρίς διδάσκαλο, αμφότερα συντηρούμενα από ιεραποστόλους Αμερικανούς, εκ των οποίων το αλληλοδιδασκτικό είναι ιδιοκτησία των, διά δε το ελληνικόν νοικιάζουν μία ιδιαίτερα οικία. Το τρίτο είναι νηπιακό εις μία εκκλησία διδασκόμενο από ένα εγχώριο κατά την παλαιά μέθοδο.

Άλλα δημόσια καταστήματα: Υπάρχουν 5 μονήτρια όλα εις καλή και υγιεινή θέση: α. Μονή Ζωοδόχου Πηγής με 1 μοναχό. β. Μονή εις Τσίπα με 2 μοναχούς. γ. Μονή Αγίου Φίλιππος με 1 μοναχό. δ. Μονή Αγίου Πάντες με 2 μοναχούς και Μονή Ζωοδόχου πηγής με 1 μοναχό.

Ασθένειες: Περιοδικό πυρετόι, φλογώσεις και εξαιρέτως σπθιλικές, όθεν δε και είναι σπάνια η φθίση, χοιράδες (**) και κλωρώσεις ολίγες.

Αιτίες οι κακώς κατασκευασμένες οικίες τους διά των τοικιών, των οποίων διέρχεται ως ρεύμα ο αήρ, η ακαθαρσία τους και τα κακά και δύσπεπτα φαγητά των.

Προφυλακτικά και θεραπευτικά μέσα, η αποχή των αιτιών και τακτική θεραπεία, εις την οποία δύσκολα θέλουν να υπακούσουν ακριβώς. Η προμήθεια δε φαρμάκων θα συντελούσε ουκ ολίγον εις την θεραπεία τους.

Ιατροχειρουργός: Σταμάτης Μ. Ταλάτης, διοικητικός ιατρός αριθ. 895.

Μαίες: Είναι ευκαίω να εσυγχωρείτο εις τον ιατρόν της διοικήσεως να δώσει τακτικές αδείας εις τις μαίες.

Εμβολιαστής: Ιωάννης Κουσουλάκος αριθ. 1296 της παρά της Διοικήσεως Λακωνίας δοθείσης εις αυτόν άδεια ως δημοτικό εμβολιαστή.

Δήμος Θαλάμου

(Κουτήφαρι, Νομισσί, Κούμανι, Σβύννα, Τραχύλα)

Δήμος Λεύκτρου (Πύργος, Νεοχώριο, Σέλιτζα)

Δήμος Πέφντου

(Πλάτζα, Άνω Ρίγκλια, Κάτω Ρίγκλια, Κότρωνας, Άγιος Δημήτριος -Πέφνος-, Λοζνά, Σελίστια)

Πλάτζα: Εις επίπεδον υψηλόν δυτερόγονο και υγιή με κατοικίας ευχαρίστους. Πόσιμα ύδατα στην Πλάτζα πηγαία και καλά, στα άλλα χωρία δεξαμεναία.

Άνεμοι: Βορέας.

Προϊόντα: Έλαιο, πορτοκάλια, λεμόνια, δημ. καρπούς και ολίγον οίνου.

Κάτοικοι 1.377, κτηματίες και γεωργοί. Καλής κράσεως και έξεως.

Ενταῦθα υπάρχουν 8 νεκροταφεία αλλά όχι εις ικανή από τα χωρία απόσταση.

Ευρίσκονται 8 μονές: α. Ζωοδόχου Πηγής με 2 μοναχούς. β. Άγ. Νικόλαος με 2 μοναχούς. γ. Άγ. Δημήτριος Μπολιάνος με 2 μοναχούς. δ. Άγ. Πάντες με 1 μοναχό. στ. Άγιος Κωνσταντίνος με 1 μοναχό. ζ. Παναγία Μπολιάνου με 1 μοναχό και θ. Γενέθλια έρημος με 1 μοναχό. Όλες οι μονές αυτές έχουν ικανή ιδιοκτησία, εκ της οποίας οι μοναχοί προσπορίζονται τα προς το ζην, κείται δε εις θέσεις υψηλές και υγιείς.

Ασθένειες παρατηρούνται, γαστραλγίες, στομάκακοι, οδονταλγίες, ρευματισμοί και φλογώσεις(***). Αιτία τους η κακοφαγία. Προφυλακτικά μέτρα η αποχή από τις αιτίες και ιατρική θεραπεία.

Εμβολιαστής είναι ο Στ. Κυριακούλας διορισθείς ως δημοτικός εμβολιαστής κατά την υπ' αριθ. 1380 διαταγή της Διοικήσεως Λακωνίας, η υπηρεσία δε του εμβολιασμού δεν προόδευσε καθόλου για την ραδιουργία των κατοίκων, εξαιρέτως δε της αντενέργειας του δημάρχου, σύμφωνα με τις αναφορές του εμβολιαστού αυτού, είναι δε αναγκαίοτα να προκαλεστεί να μην αντενεργεί τόσο εις εργασία τόσο κοινωφελή και να διαταχθεί να δώσει αυτός πρώτος εις τους δημότες του το παράδειγμα, εμβολιάζων τα τέκνα του.

Δήμος Μπλέας

(Μπλέα, Γαρμπελέα, Σαθιάνικα, Φραγκιάνικα, Αράχοβα, Ίζνα)

Μπλέα: Γεώλοφος, κατάφυτος δένδρων ως επί το πολύ ελαιών και υγιεινό.

Ύδατα πηγαία. Άνεμος βορειοανατολικός. Παράγει έλαιο, δημητριακοί καρπούς, βαμβάκι και οίνο. Κάτοικοι 984, γεωργοί και ποιμένες, δυνατής και ευρώστου κράσεως. Έχει 6 νεκροταφεία, αλλά χρειάζονται όλα να γενούν νέα, διά να απομακρυνθούν από τα χωρία, εις τα οποία τα σημερινά είναι πλησιέστατα.

Υπάρχουν ενταῦθα δύο μονές πλούσιες και εις ευφορότερη θέση, εμπριέχουν δε εις εκάστη 3 μοναχοί: α. Μονή Προδρόμου. β. Άγιος Δημήτριος.

Ασθένειες: Διαλείποντες και συνεχείς πυρετοί, ασθένειες του δέρματος, σήψεις οδόντων, κλωρώσεις και ελμινθιάσεις. Αιτία τους η κακοτροφία, τα κακά οικήματα, η υγρασία αυτών και η μέγιστη ακαθαρσία των. Είναι αναγκαίο να παρακινήθουν οι κάτοικοι αυτοί να αφήσουν τις παλιές εστίες τους τις κείμενες εις ένα λαγκάδι, όπου ο αέρας δεν πνέει ελευθέρως, να τρέφονται καλύτερα με φαγητά εύπεπτα και να είναι καθαρότεροι.

Εμβολιαστής ο Γεώργιος Καστανάκος, διορισθείς ως δημοτικός διά της υπ' αριθ. 444 διαταγής της διοικήσεως.

Δήμος Καστανάας

Καστανέα: Κείται εις ένα λαγκάδι δευτερόγονο και δενδρόφυτο, πετρώδες μεν αλλά εύφορο, δεν είναι δε υγιεινό. Εις τον δήμο τούτο ολίγοι υπερβαίνουν το 50στό έτος της ηλικίας των. Πόσιμα ύδατα πηγαία. Άνεμος νοτιοανατολικός. Προϊόντα, δημητριακοί καρπούς, καρύδια, βαμβάκι και μέλι. **Κάτοικοι 640**, κτηματίες, οι γυναίκες επαγγέλλονται τη γεωργική και ποιμένες. Καχεκτικής γενικής κράσεως. Προσδιορίσθηκε ένα μέρος για νεκροταφείο εις ικανή εκ της κωμολέως απόσταση, αλλά δεν έγινε ακόμα και εισέτι ενταφιάζονται εντός του χωριού.

Υπάρχουν δύο μονές εις επίπεδο υψηλότατο αλλά υγιείς και εύφοροι: α. Μονή Αγίου Κωνσταντίνου με 2 μοναχούς. β. Μονή Φανερωμένης με 2 μοναχούς.

Ασθένειες: Κλωρώσεις, διαλείποντες κακοήθεις πυρετοί, χρονικές

φλογώσεις δε του ήπατος και της σπληνός και γαστραλγίες. Αιτίες η φυσική θέση του χωριού, η κάκιση τροφή, η υγρασία των οικιών και οι πολλές τρύπες εις αυτές και η μέγιστη ακαθαρσία. Προφυλακτικά μέτρα: Είναι η θέση του χωριού ακατάλληλος διά να ζουν άνθρωποι όθεν πρέπει να παρακινήθουν να μετοικήσουν εις άλλο υγιέστερο μέρος. Ο δημοτικός εμβολιαστής του Δήμου Μπλέας είναι επιτετραμμένος τα χρέη και διά τον δήμον αυτόν.

Δήμος Λεύκτρου

(Πύργος, Νεοχώρι Λεύκτρου, Σελίντζα)

Πύργος: Επί κορυφής υψηλότατου όρους, μεταβατικού αλλά υγιεινό. Πόσιμα ύδατα δεξαμενιαία, αλλά ακάθαρτα διά την αιτία των οποίων και αλλαχού αναφέραμε. Άνεμος επικρατών ο βορέας. Προϊόντα έλαιο και δημητριακοί καρπούς. **Κάτοικοι 817**, γεωργοί, ποιμένες και κτηματίες. Κακίστης κράσεως. Νεκροταφεία, πρέπει να αλλάξουν γιατί τα πρόσχοντα είναι ακατάλληλα. Ο δημοτικός εμβολιαστής του δήμου Προαστείου είναι επιτετραμμένος να εκτελεί τα χρέη και του ενταῦθα.

Δήμος Προαστείου

(Προάστειο, Σαϊδών, Λάκκας, Πετροβούνι)

Προάστειο: Εις υψηλό χαρίεν γεώλοφο και υγιεινό. Πόσιμα ύδατα πηγαία. Άνεμος βορειοανατολικός. Προϊόντα έλαιο, οίνο, σύκα, βαμβάκι κριθή, αραβόσιτο, μετάξι και όσπρια. **Κάτοικοι 668**, κτηματίες και γεωργοί, δυνατής κράσεως. Υπάρχουν 4 νεκροταφεία καλοκτισμένα και εις κατάλληλο θέση, το δε της πρωτευούσης είναι ευκαίω, αν απομακρυντο ακόμα εκατό βήματα διότι πλησίον αυτών υπάρχει γήπεδο ανήκον εις ιδιώτες οΐτινες εάν ποτέ κτίσουν εκεί θα βλάπτονται μεγάλως. Και εδώ 6 μονές πλούσιες και καλές: α. Μονή Αγίου Θεοδώρου με 1 μοναχό. β. Άγιος Γεώργιος χωρίς μοναχό. γ. Παναγία Λεδενίτζα με 1 μοναχό. δ. Παναγία Στρατίτζα με ένα μοναχό. ε. Φανερωμένη με 1 μοναχό και στ. Παναγία Κοίμησης με 1 μοναχό.

Δεν παρατηρείται καμία ενδημική νόσος.

Υπάρχει ένας εμπειρικός χειρουργός, ο Αθαν. Σκαρπαλέζος, προς τον οποίον έδωσα εγώ άδεια δυνάμει της υπ' αριθ. 13497 διαταγής της επί των Εσωτερικών Γραμματείας. Ο Αθανάσιος Σκαρπαλέζος διωρίσθη δημοτικός εμβολιαστής από τη διοίκηση με την υπ' αριθ. 1348 διαταγή της.

(*) κλωρώση < ελληνιστική κοινή κλωριάω ή κλωράω - κλωρώ κλωρώση: θηλυκό, ασθένεια, είδος αναιμίας

(**) Λεμφαδένες του λαιμού ή κελώνια, που προσβάλλονται από χοιράδωση φυματίωση

(***) φλεγμονές

Βιβλιογραφία:

• **Θεοδ. Ι. Δαρδαβέσης,** Υγειονομική φροντίδα και περίθαλψη των αγωνιστών του 1821, Εθνική Βιβλιοθήκη - Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2011.

• **Δημήτριος Γ. Δημητρακάκης,** Απομνημονεύματα ή Ενθυμήματα & Διηγήσεις ενός κοινοβουλευτικού του 19ου αιώνα, Αθήνα 2013.

• **Γενικός Στατιστικός Πίνακας της Διοικήσεως Μεσσηνίας και της Υποδιοικήσεως Πυλίας**

• **Έκθεση του διοικητικού γιατροῦ Παναγιώτη Μανούσου. Εν Κυπαρισσία 5 Δεκεμβρίου 1838.**

• **Παναγιώτη Α. Κατσιβελά,** Η συμβολή της περιοχής των Γαργαλιάνων στην Επανάσταση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2021.

• **Α. Αθανασόπουλος,** Πελοποννήσιοι ιατροί κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά (1965).